

RESTITUIRI

LOGICA LA ȘCOALĂ ȘI ÎN VIAȚĂ: ADDENDA LA MANUALUL DE LOGICĂ DE AL. VALERIU

TITUS LATES

Al. Valeriu (1879–1957) este autorul celui mai longeviv manual de logică din învățământul gimnazial românesc. Publicat pentru prima dată în anul 1905, sub titlul *Lecțiuni de logică, însoțite de numeroase aplicații practice în conformitate cu programa analitică pentru cursul secundar*, a apărut în 1947 în cea de-a douăzeci și treia ediție¹. Perenitatea lui poate rivaliza doar cu cea a manualului de logică al lui Titu Maiorescu, publicat în prima lui formă în anul 1871 și care se afla în anul 1905 la cea de-a cincea ediție². De altfel, Titu Maiorescu, „magistrul filosofiei românești” (cum îl numește Al. Valeriu), cu prilejul tipăririi primei ediții a manualului „mulțumește d-lui Al. Valeriu pentru trimiterea *Lecțiunilor d-sale de Logică și se bucură cu atât mai mult de publicarea acestei cărți, cu cât el însuși refuzase de mult de a se mai ocupa de o reeditare a vechiului său manual*”. Însemnarea, datată „București, 2/15 Octomvrie 1905”, va fi așezată în deschiderea manualului începând cu ediția a XI-a, din 1929.

Prima ediție a manualului are în loc de prefață o scrisoare de apreciere din partea lui Ion Găvănescul, profesor la Facultatea de Filosofie și Litere din Iași:

„Iubite Domnule Valeriu,

Am citit lucrarea D-tale didactică asupra Logicei, am citit-o cu interes și cu plăcere. Merită, desigur, să fie dată publicității. Va aduce servicii învățământului nostru filozofic începător.

Și pentru «începuturi» trebuie să avem toată grija metodologică. De la ideea ce-și face elevul de liceu de o știință, atârnă, adesea, și în mare parte, cadrul culturii lui generale pentru toată viața.”

Omul format, prins în vârtejul ocupațiilor profesionale, rar se împacă mai târziu cu o știință, care i-a fost antipatică în școala secundară. O primă grijă a didacticei secundare este dar a împrieteni spiritul cu știința. Cine a isbutit să-și facă

¹ Manualul s-a bucurat și de o ediție recentă: Al. Valeriu, *Logica*, ediția a XXIV, îngrijire ediție: Petre Dan, control științific: Marius Dobre, București, Editura Garamond, [2001].

² Titu Maiorescu, *Logica*, ed. a V-a, București, Editura Librăriei Socecu, 1898.

obiectul său de studiu atrăgător și interesant, și-a îndeplinit o parte însemnată din sarcina sa profesională.

De multe ori am auzit spunându-se că *Logica* este unul din obiectele cele mai abstracte, cele mai aride și reci. Totul atârână de metodă. Este un mijloc de a face chiar din istorie un obiect de studiu plicticos și anost. Mai înainte se bucura de acest «privilej» studiul științelor naturale. Acum se începe a se propune și istoria literaturilor altfel decât ca o înșirare de date biografice și bibliografice, și se caută a se însufleți clasa cu lectura directă a produselor literare mai de seamă.

Dacă pleci de la concret, de la fenomenul de studiat, și te ridici treptat la explicarea sau numai la descrierea lui sistematică, înlesnești inteligenței mersul ei firesc și o pui în situație de a-și îndeplini cu plăcere funcțiunea ei specială: găsirea adevărului.

În predarea *Logiceii* aceeași lege trebuie respectată. Și ce des și cât de natural se ivesc împrejurările, cari permit spiritului a se orienta direct asupra operațiilor logice. În studiul diferitelor obiecte din programul liceului se prezintă la tot pasul ocazia de a atrage atenția asupra modului cum a procedat mintea în formarea unei definiții, unei clasificări, unui raționament, fie ca deducție, fie ca inducție, etc. Dacă profesorii ar profita incidental de ocaziile acestea, spre a pune pe elevi să observe și să-și formuleze singuri, în treacăt, unele procedări logice ale spiritului, chiar în momentul tipic al săvârșirii lor, studiul logiceii n-ar fi, la urmă, de cât o recapitulare sintetică și o complectare sistematică a regulilor observate sporadic și ocazional în decursul anilor de studiu. Și opera de sintetizare și de sistematizare ar fi o lucrare din cele mai plăcute și mai atrăgătoare.

Dar ceea ce e și mai important, este că atunci studiul logiceii s-ar înfățișa, cum trebuie să fie totdeauna, ca o disciplină impusă spiritului elevilor de toate forțele didactice ale școlii, în *colaborare* armonică.

Rezultatul ce-l așteptăm de la studiul logiceii în licee, nu este pur și simplu cunoașterea pe din afară a regulilor și legilor ei, ci punerea lor în practică, în mod conștient, spre a da spiritului *deprinderi* de activitate normală. A da însă *deprinderi* este ceva mai mult și mai presus decât a *instrui*: este a *educa*. Și educația *intelectuală*, ca și cea fizică, morală, estetică, religioasă, nu se poate realiza efectiv, dacă se lasă în sarcina unui singur profesor. Ea trebuie să fie opera comună, opera de *colaborare armonică* a tuturor profesorilor.

Pentru ceea ce cade și cât cade în sarcina obligatoare a profesorului special de *logică*, manualul D-tale este un auxiliar prețios. El are mai întâi o calitate bună: caută să împrietenească pe elev cu studiul logiceii. Porneste de la exemple, e scris într-un stil limpede și simplu, și dă multe ocazii de aplicare a regulilor extrase din exemple concrete, în numeroase aplicații ce urmează după fiecare capitol.

Se cunoaște că manualul a ieșit din străduința vădită a D-tale, ca profesor de logică, de a face pentru elevii D-tale ca ora de logică să li se pară în adevăr o oră plăcută și folositoare, prin exercițiul forțelor mintale, la care poate să dea ocazie.

Te felicit pentru lucrarea ce ai săvârșit și-ți doresc tot succesul pe care îl merită.

Al D-tale

J. Găvănescul.³

³ Apud Al. Valeriu, *Leccióni de logică*, cu o prefață de J. Găvănescul, ediția I, Iași, Editura Librăriei Iliescu, Grossu & Comp., 1905, pp. V–VII.

Scrisoarea va fi reluată în toate edițiile manualului până în anii '40. Ion Găvănescul a fost el însuși autorul unui manual – *Elemente de psihologie* – apărut în mai multe ediții⁴, din care Al. Valeriu citează în repetate rânduri. Un alt manual des citat este *Logica* de Titu Maiorescu. Dintre lucrările de logică străine sunt citate cele ale lui Louis Liard (*Logique*)⁵, John Stuart Mill (*A system of logic*)⁶, Alexander Bain (*Logic*)⁷, Élie Rabier (*Logique*)⁸. Citate din Mill, Maiorescu și Rabier apar și într-o lectură despre „Utilitatea silogismului. Critica și apărarea lui” (numită în edițiile de mai târziu „Valoarea silogismului. Critica și apărarea lui”). În legătură cu relația dintre noțiune și cuvânt este citată părerea lui Lazăr Șăineanu din *Raporturile între gramatică și logică*⁹ iar când e vorba despre Metodologia istoriei este expusă părerea lui A.D. Xenopol din *Principiile fundamentale ale istoriei*¹⁰.

Într-o recenzie din revista *Cultura română* din Iași, al cărei director era Ion Găvănescul, *Lecciónile de logică* sunt prezentate astfel:

„Un foarte bun manual de logică, care caută să scoată această știință din reputația ce, cu drept, câștigase până acum, de îndeletnicire cam plictisitoare cu formule adesea seci de cugetare și s-o învioreze prin turnarea în ea a unui cuprins mai bogat și mai interesant. Sunt foarte bune mai ales exemplele date pentru analiza argumentării, pentru reducerea unei argumentări în formă silogistică, pentru analiză și sinteză, etc.

Pretutindena se vede silința de a menționa abstracțiunile logice în atingere cu realitatea, ceea ce este o bună metodă mai ales pentru noțiunile filosofice de introdus în mințile tinere.

Logica formală este apoi mult redusă din întinderea ce i se dă de obicei și cu atâta s-a dat mai mare luare aminte Metodologiei, ceiace nu este decât prea firesc și ceiace distinge cartea D-lui Valeriu de cunoscutul manual al D-lui Maiorescu.

⁴ I. Găvănescul, *Elemente de psihologie pentru cursul secundar*, Iași, Lito-tipografia H. Goldner, 1890. În 1919 se afla deja la 14-a ediție, din nou revăzută, la București, Editura Librăriei Alcalay & Comp.

⁵ Louis Liard, *Logique*, Paris, G. Masson Éditeur, 1884. În 1892, volumul se afla la a treia ediție (troisième édition).

⁶ Probabil că Al. Valeriu a avut acces la o ediție în limba franceză: John Stuart Mill, *Système de logique déductive et inductive*, traduit sur la sixième édition anglaise par Louis Peisse, Paris, Librairie philosophique Ladrangé, 1866. A treia ediție: Paris, Félix Alcan Éditeur, 1889.

⁷ Ediția în limba franceză: Alexandre Bain, *Logique déductive et inductive*, traduit de l'anglais par Gabriel Compayré, Paris, Librairie Germer Bailliére, 1875. În 1881 se afla la a doua ediție (deuxième édition).

⁸ Élie Rabier, *Leçons de philosophie*, vol. 2: *Logique*, Paris, Librairie Hachette et Cie, 1886. În 1903, volumul se afla la a cincea ediție (cinquième édition).

⁹ Lazăr Șăineanu, *Raporturile între gramatică și logică c'o privire sintetică asupra părților cuvîntului: studiu de lingvistică*, București, Stabilimentul grafic I.V. Socecu, 1891.

¹⁰ A.D. Xenopol, *Principiile fundamentale ale istoriei*, Iași, Tipografia H. Goldner, 1900.

Un capitol nou este metodologia istoriei care până acum a fost cu totul nebagată în seamă de mai toate manualele de logică, dar care astăzi nu mai poate fi lăsată la o parte.¹¹

În anul 1909, Constantin Rădulescu-Motru a înaintat Ministrului de Instrucțiune publică, un raport nefavorabil manualului. Respingerea pe care a făcut-o manualului, dincolo de faptul că l-a catalogat drept un „mic manual de logică tradus rău în limba română”, a reieșit din părerea generală pe care o avea privitoare la metoda de predare a logicii în învățământul secundar. O prezint mai mult pentru ineditul ei decât pentru justetea ei, după extrasul tipărit în *Studii filosofice*:

„Studiul Logicei se prevede în clasa VIII-a liceală cu o oră pe săptămână. El are ca programă analitică tabla de materie obișnuită din manualele de logică, anume: convingerea; silogismul; desfacerea silogismului în judecăți; a judecăților în noțiuni; deosebirea noțiunilor de reprezentări: într-un cuvânt logica formală; apoi metodologia diferitelor științe; descripția; clasificarea; definiția; diviziunea; deducția; inducția; certitudinea; analiza; sinteza, etc. Obișnuitul conținut al tuturor tratatelor de logică.

În spiritul acestei programe analitice, studiul logicei se prezintă dar ca un studiu de sine stătător. Profesorul de logică este obligat să predea elementele științei sale, în mod sistematic, având în vedere în primul rând, natura, importanța și unitatea cunoștințelor ce fac parte din această știință, și numai incidental, pentru ușurarea înțelegerii, să insiste asupra legăturii dintre Logică și celelalte științe predate în liceu.

Această metodă nu este în sine rea; ea este metoda care se urmează în genere în predarea tuturor celorlalte științe din programa liceală. Așa urmează profesorul de științe naturale; așa acel de matematică; așa acel de istorie, etc. Fiecare ține să dea elevilor săi, în primul rând, lămuriri asupra cunoștințelor cuprinse în știința sa proprie, și numai în urmă pune aceste cunoștințe în corelațiune cu celelalte științe pe care le mai învață elevii. Prin urmare, încă odată, metoda în sine nu este rea; dinpotrivă, dacă n-ar interveni în aplicarea ei un motiv special, care să o înlătore ca imperfectă, ea ar fi singura indicată ca bună.

Acest motiv special însă există, și este regretabil că autorii programei analitice pentru studiul logicei n-au ținut seamă de dânsul. Ne vom sili să-l expunem noi cu claritate, și să tragem din existența lui concluziunile ce se impun.

Logica este o știință abstractă; cu mult prea abstractă, în comparație cu celelalte științe ce sunt predate în liceu. Ea presupune, la acel care o învață, o dezvoltare deplină a funcțiunii apperceptive. Acel care înțelege, și găsește un interes în învățarea sistematică a abstracțiunilor logice, este un om matur, în înțelesul cel mai curat al cuvântului. Studiul sistematic al logicei nu se poate face, decât după ce mintea, celui ce întreprinde acest studiu, s-a deprins să reflecteze asupra propriilor sale operațiuni; când mintea, adică, s-a deprins să elaboreze cunoștințele, iar nu numai să le asimileze în mod pasiv.

Această condițiune nu o găsim realizată în mintea elevului de liceu. Ea se realizează de abia în mintea studentului de Universitate.

Elevul de liceu nu are încă dezvoltată atențiunea necesară pentru a urmări abstracțiunile logice în înlănțuirea lor, – nu mai vorbesc de unitatea lor, – și astfel lui îi lipsește cu desăvârșire interesul pentru partea formală a raționamentului. Studiul logicei

¹¹ *Cultura română* (Iași), anul II, no. 9, 15 septembrie 1905, p. 285. Autorul recenziei semnează: A.

se reduce pentru el la o simplă memorare de cuvinte; memorare fără nici un folos real, dacă nu chiar păgubitoare.

Pe cât timp mintea elevului nu este înzestrată cu atențiunea și puterea de abstracțiune necesară, studiul logicei, în mod sistematic, este cu neputință. De aceea metoda sistematică, recomandabilă pentru celelalte științe din programa liceală, este rea pentru logică, și ea trebuie înlăturată, când este vorba de aceasta.

După înlăturarea metodei sistematice, care este metoda care convine mai bine pentru predarea logicei în liceu?

Singura metodă care convine, dacă este ca studiul logicei să se păstreze și de aci înainte printre studiile predate în învățământul secundar, este metoda următoare:

Logica să înceteze de a fi predată ca o știință de sine stătătoare. Profesorul de logică să se mulțumească a preda știința sa ca pe o știință ajutătoare celorlalte științe din programa liceului. Profesorul, el însuși, poate continua să-și păstreze pozițiunea sa, ca profesor special de logică; dar știința logicei să nu mai fie menținută ca o știință aparte. Ea să fie scoborâtă la nivelul inteligenței elevului, și pentru aceasta să i se reducă din pretențiunile sale metodologice. Elevul să învețe logica *oportună*; adică, dându-i-se ocaziunea să reflecteze asupra cunoștințelor dobândite din alte științe; extrăgând el însuși, sub conducerea profesorului, din acestea din urmă, regulile elementare ale raționamentului, ca o completare, sau o mai bună lămurire a celor învățate. De caracterul formal și unitar al disciplinei logice să nu se preocupe elevul, fiindcă se preocupă degeaba; acest caracter îi va scăpa lui încă multă vreme. Aceea ce trebuie să-l preocupe pe dânsul este plusul de claritate pe care el îl dobândește în înțelegerea celor deja știute, în urma reflectării la care a fost obligat, sub conducerea profesorului de logică. Studiul logicei să se mărginească dar în a procura elevului ocaziunea, de a se deprinde cu reflexiunea critică, și nimic mai mult. Ar fi de dorit ca toți profesorii, fiecare în materia lui, să procure elevului asemenea ocaziune. Atunci poate că nici n-ar mai fi nevoie ca studiul logicei să figureze în program ca un studiu deosebit; el s-ar efectua pe nesimțite, fără ore și fără profesor special, dar cu atât mai sigur și mai real. Dar o așa dorință nu poate fi realizată, decât în momentul când toți profesorii secundari vor avea în mod obligator și o pregătire filosofică; un moment, pe care generația noastră, în tot cazul, nu-l va apuca. Până atunci siliți suntem, noi cel puțin, să rămânem la orele speciale de logică, sperând că folosul lor va spori pentru liceani prin o mai bună întrebuițare.

Aplicarea metodei descrise, – pe care să o numim *oportună*¹² – face inutil manualul didactic; în special manualul care tratează logica din punct de vedere sistematic. Aceea ce trebuie profesorului de logică, ca principii și definiții, se reduce la câteva pagini, pe cari el le poate dicta singur elevilor, sau în lipsa de dictare, le poate recomanda să fie citite din ori și ce manual; fiindcă sunt așa de elementare că se pot găsi în ori și ce manual. Iar pentru cunoștințele, cari servesc ca material de aplicațiune, cu atât mai puțin este nevoie de un manual. Ele trebuiesc alese din sfera cunoștințelor cari prezintă interes și actualitate pentru elev; adică din lecțiunile de matematică, geografie, istorie, etc., cari au loc cam în același timp cu lecțiunea de logică. La intrarea sa în clasă profesorul de logică are să întrebe pe elevi ce au învățat în timpul din urmă, sau chiar în aceeași zi, și pe aceste învățate să își fundeze el reflexiunea sa critică. Atunci elevul urmează cu încordare

¹² Denumire utilizată și în scrierile speciale ale pedagogilor germani; comp. H. Vaihinger, *Die Philosophie in der Staatsprüfung*, Berlin, 1906, p. 135. (G.-R. Motru).

explicațiunile ce i se fac, fără să mai fie nevoie de insistența profesorului. Toată atențiunea sa rămâne liberă pentru a fi întrebuințată în reflectare, de oarece materialul de cunoștință, pe care se fundează reflectarea, nu-i mai cere vreo nouă cheltuială de atențiune, el este proaspăt asimilat din orele celorlalți profesori. Obiceiul de a lua acest material pe deagata din manual prezintă numai desavantajii. Materialul cuprins în manual este, sau prea cunoscut elevului, și atunci aduce cu sine dela început o scădere de atențiune, sau este necunoscut, și atunci cere o nouă cheltuială de atențiune care să ia din aceea ce trebuia dată reflectării. Niciodată manualul nu poate nimeri o alegere așa de bună cum o poate face profesorul în chipul indicat mai sus.

Metoda, care convine predării logicei în învățământul secundar, nu este așa dar sprijinită pe utilizarea manualului didactic. Manualul poate lipsi prea bine, în tot cazul, întrebuințarea lui este cu desăvârșire secundară. Primul rol în predarea științei noastre, îl are învățământul oral al profesorului. Așa fiind, alegerea manualului de logică, dacă un manual trebuie să fie numai decât, este bine să se lase la absoluta libertate a celui ce predă, iar nu să se impună în mod obligator. Această libertate, așa crede chiar, că n-ar trebui limitată nici în aceea ce privește limba în care e scris manualul. Un mic manual de logică, conceput clar în limba franceză, este de preferat unui mic manual tradus rău în limba română.”¹³

Ion Găvănescul a răspuns acestei atitudini printr-un articol publicat în *Cultura română*:

„În revista sa, «Studii filosofice», d-l Rădulescu-Motru, dă un extras din raportul său înaintat ministerului de instrucție cu prilejul cererii de aprobare a unui manual didactic.

Manualul acesta a fost însoțit de o scrisoare-prefață a mea, în care se spunea câteva cuvinte și despre modalitatea mai rațională a studiului logicei în liceu.

Am cetit cu interes paginile d-lui Rădulescu-Motru, intitulate «Studiul logicei în învățământul secundar», și mărturisesc cu părere de rău că am rămas puțin cam nedomirît de înțelesul ultim al lor.

Ca concluzie mai isbitoare, *se pare* că reiese din ele tendința de-a face să se crează că logica ar putea și ar trebui să fie scoasă din programa studiilor liceale. S-au găsit argumente pentru scoaterea *Moralei*, de ce nu s-ar găsi și pentru suprimarea logicei? Dacă ar fi permis să se glumească cu lucruri serioase, m-aș prinde că s-ar putea găsi argumente și pentru demonstrarea inutilității *psihologiei*, ca studiu deosebit în liceu; și poate nu ar fi greu să se întinză sistemul demonstrației și la multe alte obiecte de studiu.

D-l Rădulescu-Motru scrie: «Știința logicei să nu mai fie menținută ca o știință a parte». Adică să fie scoasă din program? Așa s-ar părea. Dar înțelesul parcă n-ar fi acesta. Căci d-l Rădulescu-Motru susține totuși că profesorul de logică «poate continua să-și păstreze poziția sa ca profesor special de logică». Prin urmare, nu numai că se va preda logica, dar ea se va preda de un profesor *special*.

Atât numai că nu va mai fi socotită și tratată ca o știință de sine stătătoare.

Dar figura-va oare logica în programul de liceu? Desigur, de oare-ce are un profesor special.

¹³ C. Rădulescu-Motru, „Studiul logicei în învățământul secundar”, în *Studii filosofice*, vol. II, pp. 56–59.

Atunci dar înțelesul adevărat al afirmației d-lui Motru nu ar fi că tinde a se scoate logica din studiul liceal; înțelesul adevărat este că se caută o modificare a *metodei* de propunere.

Metoda actuală sistematică «nu este în sine rea», zice dl. Rădulescu-Motru. Ba chiar «ar fi singura indicată ca bună», dacă... «dacă n-ar interveni în aplicarea ei un motiv special, care să o înlăture ca imperfectă». Adică, dacă... n-ar fi rea. Acest motiv special este că «logica este o știință abstractă» și că nu se potrivește cu mintea elevului de liceu – dacă se predă în mod abstract, bine înțeles.

Ca să se potrivească cu mintea elevului de liceu, d-l Rădulescu-Motru cere «înlăturarea metodei sistematice», cere «să fie scoborâtă (logica) la nivelul inteligenței elevului».

O cerință rațională, care nu e de prisos să se formuleze nici pentru celelalte studii și deci parcă n-ar fi specială logicei.

În ce mod s-ar îndeplini cerința asta didactică generală, anume în predarea logicei? «Elevul să învețe logica ocazional», zice d-l Rădulescu-Motru, ceea-ce «face inutil manualul didactic».

Cum se va proceda? «Principiile și definițiile» logicei trebuiesc extrase din aprofundarea «lecțiilor de matematică, geografie, istorie, etc., cari au loc cam în acelaș timp cu lecțiile de logică». «La intrarea sa în clasă profesorul de logică are să întrebe pe elevi ce au învățat în timpul din urmă sau chiar în aceeași zi, și pe aceste învățate să își fundeze el reflexiunea sa critică».

Adică reflexiunea logică să se aplice la un material de cunoștințe lăsat la caprițitul întâmplării și încredințat voinței ne formate și științei dubioase a elevilor? Să se lase în voia fluctuațiilor neprevăzute și fortuite ale elementelor de analizat? Dar dacă acestea se repetă fără necesitate sau se urmează cu soluții de continu[itate] disperătoare pentru mintea logică ce voește să clădească o încheiere și să organizeze o inteligență? Dar dacă profesorul de logică s-ar găsi poate cam desorientat în fața felului de cunoștințe speciale adus de elevi pe neașteptate, sau când ar fi nevoie, pentru stabilirea reflexiilor logice, să se refacă or să se rectifice materialul de cunoștințe prezentat spre analiză?

Acest fel de învățământ «ocazional» ar avea tot aerul unei *hazardate aventuri pedagogice*, din care studiul logicei și prestigiul profesorului ei n-ar avea nimic sigur de câștigat, ci mai degrabă ceva de pierdut.

Înțelegem că profesorul de logică să se servească de cunoștințele elevilor învățate la celelalte obiecte de studiu. E o cerință didactică chiar generală. Dar alegerea s-o facă *el*, meditănd de acasă materialul de analizat în vederea unui scop urmărit și unei concluzii de tras.

«Ocazionalismul» pedagogic este un bun prețios, dar să nu fie chiar un joc de-a hazardul, ci să pară numai elevilor o întâmplare; iar în fond, să fie o aducere înaintea lor de cazuri chibzuite de mai înainte de mintea prevăzătoare a educatorului.

Dacă este vorba în definitiv a se ajunge și la încheierea unor „principii și definiții” de logică, alegerea materialului care duce la acest scop nu este deloc indiferent. Iar așezarea în mintea elevilor a acelor «principii și definiții», de cari vorbește d-nul Rădulescu-Motru, iarăși nu se pare deloc a fi fără folos, dacă se face într-o ordine naturală de creștere treptată în complexitate, și nu se îndeplinește la voia întâmplării, începând ori-de unde și în ori-ce succesiune absolut fortuită.

În cazul acesta tot trebuie să existe în mintea profesorului un plan hotărât de succesiune a chestiilor de elucidat pentru tratarea complectă a «principiilor și definițiilor» mai esențiale ale logicei. Dar asta însemnează tocmai a preda logica „sistematic”!

Față cu acest adevăr incontestabil, este cu totul secundară chestia, dacă formularea acelor principii și definiții trebuie să fie dictate de profesor în clasă, ori să se recomande a fi cetite într-un manual oare-care, scris în românește sau în altă limbă cunoscută de elevi.

D-l Rădulescu-Motru *pare* a fi încontra manualului. În realitate acest punct îi este indiferent. Principiile și definițiile, zice d-sa, «le poate dicta singur (profesorul) sau, în lipsă de dictare, le poate recomanda să fie cetite din ori ce manual». Ceea-ce îl interesează mai mult, este ca manualul să nu fie obligator, ci «să se lase la absoluta libertate a celui ce predă».

Aci dl. Motru are dreptate desăvârșită. Și credem că, pentru învățământul secundar, aceeași libertate merită și trebuie să se lase nu numai profesorului de logică, ci tuturor profesorilor de toate specialitățile.¹⁴

Tipărirea manualului este reluată în anul 1913, ediția a IV-a, într-o formă revăzută și adăugită, la București¹⁵. În această ediție apare un capitol nou, despre „Legile generale ale judecării”, este revăzută, în mod special, partea de silogistică în care se adaugă un capitol despre sofisme și o lectură despre „Fundamentul silogismului” și sunt propuse două lecturi după lucrarea lui Henri Poincaré, *La science et l'hypothèse*¹⁶, despre „Natura raționamentului matematic” (în edițiile următoare numită: „Inducția matematică”) și despre „Experiență, generalizare, ipoteză”.

Edițiile a V-a, din 1916, și a VI-a, din 1919[1920], refăcute și adăugite, sunt aprobate de Ministerul Instrucțiunii cu No. 296 din 27 mai 1916, și sunt însoțite de un mic fragment din raportul către Consiliul Permanent al profesorului-referent G.C. Dragu:

„Cunosc de aproape lucrarea D-lui Al. Valeriu: „*Lecțiuni de Logică*” pentru cursul secundar. De mai mulți ani o folosesc ca manual cu elevii mei dela liceul „Lazăr”. Prin forma concisă a expunerii, prin bogăția exemplilor, care o face atrăgătoare, cu toată abstracțiunea, inerentă unui curs de „Logică”, mai ales pentru începători, din punctul de vedere pedagogic și didactic, cursul D-lui Valeriu prezintă unele avantagii, chiar față de cursul de „Logică”, la noi devenit clasic, al D-lui T. Maiorescu. Cuprinde și interesante bucăți de citire luate din autori apropiați materiei.

Opinez dară, că lucrarea D-lui Valeriu, poate fi aprobată de Onor. Minister, ca manual de **Logică**, pentru cursul secundar.”¹⁷

O lectură, pe care o regăsim începând cu ediția din 1916 a manualului, este un fragment despre „Abstracțiunea și convingerea științifică”, extras din *Elemente*

¹⁴ I. Găvănescul, „Studiul logicei în liceu”, în *Cultura română* (Iași), anul IV, no. 10, octombrie 1907, pp. 395–398.

¹⁵ Al. Valeriu, *Lecțiuni de logică*, pentru cursul secundar, ediția IV-a, revăzută și adăugită, București, Editura Librăriei „Alcalay & Comp.”, 1913. Primele trei ediții au fost tipărite în același an, 1905, la Iași.

¹⁶ H. Poincaré, *La Science et l'Hypothèse*, Paris, Ernest Flammarion Éditeur, 1902. Cu numeroase reeditări.

¹⁷ Apud Al. Valeriu, *Logică*, pentru cursul secundar, ediția VI-a, refăcută și adăugită, București, Editura Librăriei „Alcalay & Comp.”, 1919 [pe copertă: 1919-1920], p. V.

de metafizică (cap. V, § 2, 3, 4 și 5) de C. Rădulescu-Motru¹⁸, autorul care criticase nu demult manualul.

În ediția din 1919, autorul adaugă o notă: „În ediția de față au fost realizate unele modificări, atât în ce privește orânduirea materiei, cât și dezvoltarea unor anumite capitole, conform indicațiunilor d-lui profesor recensent G.C. Dragu./ Pe lângă acestea, am mărit numărul bucăților de lectură, am dat o deosebită dezvoltare Teoriei Noțiunii, iar în ce privește expunerea materiei din Metodologie, domnii profesori, cari au utilizat edițiile precedente, vor aprecia modificările aduse atât în gruparea Metodelor cât și în tratarea lor./ București, Septembrie 1919”. Al. Valeriu citează din *Teoria Noțiunilor* de Ion Petrovici¹⁹, adaugă o lectură despre „Criteriul certitudinii”, în care citează din Malebranche, René Worms (*Precis de philosophie*)²⁰ și Rabier și, după cum spunea mai sus, structurează partea de Metodologie.

Asupra ediției a VII-a a manualului (apărut în anul 1921) a făcut un referat (valabil și pentru edițiile a VIII-a și a IX-a) G.G. Antonescu, profesor la Facultatea de Filosofie și Litere din București:

„Principiul simplificării programelor, care ne-a călăuzit în aprecierea manualului de Logică pentru școlile normale (aprobat în Aprilie 1920 de Consiliul Permanent), cred că trebuie respectat și de aci înainte în orice manual și pentru întreg învățământul.

Școala secundară (ziceam în raportul trecut) urmărește – pe lângă cultura formală – cunoștința temeinică a chestiunilor **elementare și fundamentale** ale fiecărei științe și **renunță la chestiuni de detaliu și erudiție.**

În schimb, vom alătura principiilor generale un material concret de exemplificare și aplicare cât mai bogat și variat. În modul acesta, nu numai că vom intensifica viața principiilor, dar – datorită exemplificărilor și aplicărilor variate, – vom stabili raporturi între ideile cuprinse în obiectul de studiu ce predăm și ideile dobândite la celelalte materii, ajungând astfel la realizarea concentrării.

Acest principiu a fost respectat de d-l Valeriu, și în manualul de față (Logică pentru școlile secundare).

Natural că în manualul de logică pentru liceu, am îngăduit să se introducă ceva mai multă teorie și o exemplificare mai bogată ca în manualul precedent pentru școlile normale²¹.

Întru cât D-l Valeriu a făcut în vechiul manual de liceu (și acela aprobat de Consiliul Permanent) modificările și reducerile cerute de noi la această nouă ediție, cred că lucrarea

¹⁸ C. Rădulescu-Motru, *Elemente de metafizică. Principalele probleme ale filosofiei contemporane pe înțelesul tuturor*, București, Tip. profesională Dim. C. Ionescu, 1912.

¹⁹ Ion Petrovici, *Teoria noțiunilor: studiu de logică*, București, Tip. Dim. C. Ionescu, 1910.

²⁰ René Worms, *Précis de philosophie rédigé conformément aux programmes officiels pour la classe de philosophie d'après les leçons de philosophie de M. É. Rabier*, Paris Librairie Hachette & Cie, 1891. După cum reiese și din subtitlu, lucrarea este în mare parte un rezumat fidel al lecțiilor de filosofie (*Leçons de philosophie*) de Élie Rabier (vezi mai sus). În 1905 apărea în a treia ediție.

²¹ Recenzentul se referă la o ediție a manualului din anul precedent: *Elemente de logică pentru școlile normale și secundare*, elaborată tot de Al. Valeriu.

D-sale se prezintă în bune condițiuni și că recomandând-o aprobării D-v. facem un serviciu învățământului filosofic din școala noastră secundară.

G.G. Antonescu

profesor la Facultatea de Filosofie și Litere din București.”²²

Aplicarea „principiului simplificării” a dus la pierderea unor părți, precum secțiunea despre „cantificarea predicatului” și lectura despre „criteriul certitudinii”.

În ediția a X-a, din 1927, este adăugată o lectură despre „Utilitatea logicei”, constând dintr-un extras din *Cercetări filosofice* de Ion Petrovici²³ și un capitol despre „Teoria cunoștinței”. În lectura despre critica și aprecierea silogismului sunt adăugate și fragmente din obiecțiile aduse de C. Rădulescu-Motru în *Studii filosofice* („Valoarea silogismului”)²⁴. Ediția este recomandată de un nou referat semnat de G.C. Dragu, profesor la liceul „Lazăr” din București, însoțit de referatul lui Ștefan Motaș-Zeletin, profesor la Facultatea de Filosofie și Litere din Iași:

„Domnule Ministru,

Subsemnatul G.C. Dragu, profesor de Filosofie și Drept la liceul „Lazăr” din București, conformându-mă însărcinării, ce ați binevoit a-mi da sub No. 142.954 din 15 Dec. 1925 pentru a cerceta manualul școlar de „Logică” pentru liceu al D-lui Al. Valeriu, prezentat D-v., spre re aprobare, în a X –a edițiune, am recitat această lucrare.

Față de referatele noastre anterioare, am onoarea a constata și cu ocaziunea acestei noi edițiuni, că acest manual școlar, devenit excelent pentru învățământul Logicei în cursul liceal, atât prin expunerea concisă și clară a materiei, cât și prin numeroase exemple, cari înlesnesc elevilor însușirea cu folos a acestui studiu, se prezintă la noua edițiune, încă cu alte îmbunătățiri. În adevăr, autorul introduce mai multe noi bucăți de lectură din autorii clasici de Logică, cum și un capitol special asupra teoriei cunoștinței, problemă pe care autorul o tratează din punct de vedere psihologic cât și din punct de vedere logic. Cred că autorul a introdus cu folos pentru elevi acest capitol; căci, dacă materia acestui subiect pare, la prima vedere, peste nivelul cultural al școlărilor de liceu, importanța ei, din punctul de vedere al evoluției spiritului uman și cugetărei generale, o impune, fie și pentru a se dobândi despre dânsa o idee cât de sumară ca problemă de cercetare în învățământul filozofic din licee.

În consecință, am onoarea, D-le Ministru, a recomanda în mod călduros, manualul de Logică al D-lui Al. Valeriu, în noua sa edițiune spre a fi aprobat pentru cursul liceal.

Primiți vă rog, Domnule Ministru, asigurarea deosebitei mele considerațiuni.

G.C. Dragu

Profesor la liceul „Lazăr” din București”²⁵

²² Apud. Al. Valeriu, *Logica*, pentru clasa VII liceală (băeți și fete), ediția X-a, București, Editura «Cartea Românească», 1927, p. 5.

²³ Ioan Petrovici, *Cercetări filosofice*, Iași, Tipografia „Dacia” Iliescu, Grossu & Comp., 1907; ed. II-a, București, Tipografia Ion C. Văcărescu, 1926.

²⁴ C. Rădulescu-Motru, „Valoarea silogismului (Studiu de logică generală)”, în *Studii filosofice*, vol. I, 1907, pp. 1–32. Prima ediție a studiului a apărut în anul 1897, într-un fascicul prin care Motru iniția seria „Studii filosofice”.

²⁵ Apud Al. Valeriu, *Logica*, pentru clasa VII liceală (băeți și fete), ediția X-a, București, Editura «Cartea Românească», 1927, pp. 3, 4.

„Subsemnatul cercetând manualul de Logică pentru cl. VII de liceu al d-lui Al. Valeriu, mă alătur părerilor exprimate asupra sa de dl. prof. coreferent G. Dragu.

Cunosc de multă vreme acest manual, pe care am avut prilej să-l experimentez în școală, și-i apreciez în deosebi spiritul de expunere metodică a materiei, ceea ce face din el una din puținele cărți occidentale, pe care le posedă școala noastră.

Șt. Motaș-Zeletin

Prof. la Fac. de Filosofie și Litere din Iași”²⁶

Edițiile a XI-a, a XII-a și a XIII-a ale manualului (1929–1932) care cuprind pe lângă partea de logică și o parte de introducere în filosofie (în care este inclus capitolul despre „Problema cunoștinții”), sunt însoțite, pe lângă referatele anterioare, de scrisoarea lui Titu Maiorescu, mai sus amintită, și de un nou referat al lui G.C. Dragu, însoțit de o notă a lui I.F. Buricescu:

„Domnule Ministru,

*Manualul școlar de „Logică” pentru cursul liceal, al D-lui profesor Alex. Valeriu, este o carte didactică bine cunoscută și apreciată de profesorii secundari de filosofie. Subsemnatul am predat-o la cursul meu, chiar de la prima ei edițiune din 1907*²⁷.

În forma actuală D-sa adaptează ediția ultimă (XI) a acestei lucrări la programa analitică în vigoare, publicată în „Monitorul Oficial” din 3 Mai 1929, făcând, în fond, modificările cerute de noua programă, cu adaosul a 8 lecțiuni despre „Introducere în filosofie, problema cunoștinței și valoarea cunoștinței”, esențiala modificare a programei noi, față de cea anterioară.

În total, lucrarea de față a D-lui Alex. Valeriu se prezintă cu aceleași cunoscute calități, ca manual școlar, precizie și claritate, ca fond, limbă și stil ușor și are o accentuată tendința de înmulțire a exemplelor și de inducere a legilor logice din exemple. Definițiunile ce cuprind sunt inerente unui manual școlar de Logică; ele cuprinzând chiar enunțarea legilor fundamentale ale gândirii logice și adaptării gândirii la cercetarea fenomenelor, ce constituie obiectul științelor speciale (metodologia logică). Ca urmare, inovațiuni esențiale în manualul de față, ca fond, ca și în orice lucrare de Logică, nu puteau fi reclamate; legile gândirii logice fiind o auzițiune ca și definitivă a conștiinței omenești sub formă de inteligență și gândire.

În concluziune, opinez ca lucrarea de față a D-lui Alex. Valeriu să fie reaprobată ca manual școlar de „Logică” pentru cl. VII de liceu, având convingerea că este o excelentă lucrare didactică ca fond, metodă și formă, prețioasă pentru învățământul acestei discipline în cursul liceal.

Primiți, vă rog, Domnule Ministru, asigurarea deosebitei mele considerațiuni.

G.C. Dragu

Profesor de Filosofie și Drept la liceul „Lazăr” din București”²⁸

„Recitind manualul de Logică a D-lui Al Valeriu, pe care de altfel îl cunoaștem dinainte, deoarece l-am utilizat mai mulți ani ca manual în clasele la care am predat, am

²⁶ *Ibidem*, p. 4.

²⁷ Prima „edițiune” apăruse în 1905!

²⁸ Apud Al Valeriu, *Logica și Introducere în filosofie*, pentru clasa VII-a liceală, ediția XIII, București, Editura «Cartea Românească», 1932, pp. 4, 5.

constatat că îndeplinește condițiunile spre a fi aprobat. Mă unesc deci în concluziuni cu D-l profesor referent G. Dragu.

I. Buricescu²⁹

Începând cu aceste ediții, „legile generale ale judecării” sunt enunțate la sfârșitul părții de logică formală, sub titlul „Principiile gândirii logice”. În expunerea problemelor introductive de filosofie, autorul mărturisește că i-a servit ca îndrumător „cursul de Enciclopedie Filosofică predat de D-l Profesor G.G. Antonescu studenților din anul pregătitor al Secției Pedagogice Universale”. Această parte cuprinde câteva lecturi: „Asupra constituției materiei”, „Problema energiei” și „Materie și energie”, extrase din volumul *Energie, Materie, Radiațiuni* de Christache Musceleanu³⁰, „Legătura filosofiei cu religia”, cu fragmente din *Introducere în filosofie* de Friedrich Paulsen³¹ și din *Introducere în metafizică* de I. Petrovici³², și una despre „Rolul și însemnătatea filosofiei pentru formarea unei concepții despre lume și viață”, constând dintr-un fragment din *Cercetări filosofice* de I. Petrovici³³.

Într-o recenzie din *Revista generală a învățământului*, despre cea de-a XII-a ediție a manualului, considerat „o perlă a literaturii noastre didactice în domeniul filosofiei”, se spune:

„Dintre manualele de logică care în vremea din urmă au început să abunde, manualul de logică al D-lui Valeriu vine să dea un sprijin puternic tendinței pedagogiei moderne de a face din logică nu numai un studiu pur informativ ci și formativ.

Puține sunt manualele de învățământ secundar și în special cele filosofice, cari să fi ajuns valoarea nu numai științifică dar tot odată și pedagogică a manualului de logică a D-lui A. Valeriu.

Meritul D-lui Valeriu este cu atât mai mare întrucât a reușit să împace cerințele pedagogice cu contradictoriile cerințe ale programelor analitice păstrând totuși manualului un caracter științific.

Datorită unei forme alese și întrebunțării adecuate a cuvintelor, D-l Valeriu reușește să facă clare și înțelese, chiar pentru elevii de liceu, cari nu sunt familiarizați cu subtilitățile logice, elementele cele mai grele de filosofie și logică. Cităm, în această privință ca tipice capitolele asupra principiilor logice, asupra silogismelor ipotetice, analogia etc.

Citind lucrarea D-lui Valeriu ai intuiția vie că autorul caută să facă pe elev să și înțeleagă nu numai să știe. În acest scop metoda expozitivă este cu totul înlocuită cu cea

²⁹ *Ibidem*, p. 5.

³⁰ Chr. Musceleanu, *Energie. Materie. Radiațiuni: cronici științifice*, București, Editura ziarului „Universul”, 1930.

³¹ Lucrare tradusă în limba română: Friedrich Paulsen, *Introducere în filozofie*, tradusă din limba germană după ediția a 19-a de I. Lupu și D. Pușchilă, ediția I, București, Institutul de Arte Grafice Luceafărul S.A., 1920. Ediția a II-a: București, Tipografia „România Nouă”, 1924.

³² Ion Petrovici, *Introducere în metafizică*, București, Tipografia „Sportul”, 1924. Ediția a II-a „completată”: București, Editura Casei Școalelor, 1929.

³³ Ioan Petrovici, *Cercetări filosofice*, Iași, Tipografia „Dacia” Iliescu, Grossu & Comp., 1907; ed. II-a, București, Tipografia Ion C. Văcărescu, 1926.

activă. În predarea fiecărei lecțiuni autorul pleacă dela analizarea a numeroase exemple luate din experiența elevilor, pentru ca pe baza și din comparația lor să se ridice la generalizări. Apoi, printr-o operație inversă, autorul indică și exercițiile necesare pentru a se putea face o aplicare serioasă a legilor enunțate.

Cu ajutorul acestor numeroase și variate exemple autorul reușește nu numai să lămurească elevilor principiile generale de logică și filosofie ci să stabilească corelația dintre filosofie și celelalte materii de învățământ, să facă din filosofie un studiu de sinteză, de încoronare ce trebuie să contribuie nu numai la transmiterea de cunoștințe elevilor dar și la formarea unei concepții despre lume și viață.

Aceste fiind calitățile pedagogice și educative ale manualului D-lui Valeriu nu putem totuși neglija menționarea celor științifice. Bine informat și fără erorile atât de des strecurate în manualele de logică pentru învățământul secundar publicate la noi, manualul D-lui Valeriu poate folosi – și folosește realmente – nu numai elevilor de liceu dar și studenților și celor ce vor să fie bine informați asupra tuturor problemelor generale ale logicii.³⁴

Ediția a XIV-a, restructurată în conformitate cu „noua programă analitică” fără partea de introducere în filosofie, dar și fără lectura despre „Utilitatea logicei”, este însoțită, în plus, de referatele întocmite cu acest prilej de profesorii Iosif I. Gabrea și Gheorghe Zapan:

Logica D-lui Valeriu este în conformitate cu noua programă analitică pentru școalele secundare. *Cuprinde un bogat material informativ, expus foarte metodic: totdeauna întâiu exemplele, foarte variate și bine alese, apoi teoria. Stilul este îngrijit și concis, ceea ce face ca lucrarea să fie foarte clară.*

După fiecare lecție autorul pune un rezumat, care ajută, fără îndoială, mai ales în repetițiile sintetice.

Spre a stimula gândirea personală a elevilor și interesul pentru logică, *autorul propune după fiecare lecție numeroase exerciții, pe care trebuie să le facă elevii. Metoda activă își găsește astfel o largă întrebuintare în „Logica” d-lui Valeriu. Iar pentru a îndemna pe elevi să adâncească unele chestiuni de logică de mai mare importanță, autorul dă, din loc în loc, lecturi din diferite lucrări de logică.*

Cu asemenea calități, se explică de ce „Logica” d-lui Valeriu a ajuns la a XIV-a ediție. Acest fapt constituie cea mai sigură verificare și confirmare a valorii ei, venită din partea numeroaselor serii de profesori și elevi, cari au întrebuintat-o ani de-a rândul în învățământul secundar.

Pentru aceste considerații, sântem de părere ca lucrarea d-lui Valeriu să fie aprobată spre a servi și în viitor ca manual de logică pentru învățământul secundar.

Iosif I. Gabrea și Gh. Zapan

4 Iunie 1935.³⁵

Începând cu această ediție este reintrodusă, reformulată, secțiunea despre „cantificarea predicatului”.

³⁴ *Revista generală a învățământului*, anul XVIII, no. 6, 1930, pp. 382, 383 [383].

³⁵ Apud Al. Valeriu, *Logica*, pentru clasa VII-a secundară, ediția XV-a, București, Editura «Cartea Românească», 1936, p. 3.

Ediția a XXII-a, aprobată de Ministerul Educației Naționale cu Nr. 187735 din 22 iunie 1946, nu mai este însoțită de nici unul din referatele anterioare. Sunt înserate la sfârșitul cărții referatele lui Gh. Burdun, profesor de filosofie și pedagogie și A. Luca, profesor de filosofie la Liceul „Gh. Lazăr” din București care salută „îmbogățirea” manualului cu noi capitole, în conformitate cu noile orientări [ideo]logice: despre „caracterul social al logicei”, „principiile gândirii dialectice” și „concepția materialistă a istoriei”:

„Manualul de Logică, al d-lui profesor Al. Valeriu este bine cunoscut și apreciat de profesorii de filosofie, atât prin calitățile sale de expunere metodică și clară; prin împletirea textului cu numeroase și variate exemple, care înlesnesc înțelegerea și asimilarea cunoștințelor teoretice, cât și prin bucățile de lectură, bine alese în vederea adâncirii chestiunilor tratate și deschiderii de orizonturi și perspective mai largi în domeniul preocupărilor filosofice.

Personal, folosesc acest manual de 18 ani și am constatat deosebita grijă a autorului de a-l îmbunătăți mereu, dela o ediție la alta, în scopul de a face din el un auxiliar cât mai prețios la îndemâna începătorilor în studiul filosofic liceal.

Această preocupare metodică a autorului se vedește dealtfel și prin faptul că D-sa însoțește fiecare lecție cu un chestionar și o serie de aplicații menite să controleze temeinicia și utilizarea cunoștințelor dobândite.

Manuscrisul înaintat spre aprobare se prezintă cu modificările și completările cerute de actuala programă analitică.

Pentru aceste motive sunt de părere să se aprobe, ca manual didactic pentru clasa VIII-a, cartea de Logică a d-lui profesor Al. Valeriu, convins că ea va aduce, ca și până în prezent, reale servicii învățământului filosofic liceal.

Gh. Burdun

Profesor de filosofie și pedagogie

București, 20 Mai 1946.”³⁶

„Manualul D-lui prof. Al. Valeriu ne este bine cunoscut tuturor și se bucură de o deosebită prețuire, mai ales în ce privește claritatea și precizia. Schematismul, care îi este uneori imputat, nu ține de D-sa, ci de însăși caracteristica logicei formale.

Deși apare de multă vreme, manualul se îmbogățește, la fiecare ediție, cu cele mai proaspete preocupări, fără însă a pierde din limpezimea sa. În această ordine de idei trebuie să menționăm că ediția de față a fost pusă în concordanță cu noua programă analitică și cu noile preocupări ale vremii noastre. Sunt de remarcat în această privință, capitolele privitoare la *caracterul social al logicei*, la *principiile logicei dialectice* – metodic și clar expuse – precum și la *materialismul istoric*.

Bogat exemplificată și cu numeroase aplicațiuni bine alese, „Logica” D-lui Al. Valeriu continuă a fi un auxiliar de mare preț al învățământului nostru.

A. Luca

Profesor de filosofie la liceul „Gh. Lazăr

București”³⁷

³⁶ Al. Valeriu, *Logica*, pentru cursul secundar, ediția XXII-a, București, Editura «Cartea Românească», 1946, pp. 299, 300.

În subcapitolul „Raportul logicei cu sociologia (Caracterul social al logicei)”, este citat un fragment din *Traité de logique* de Edmond Goblot³⁸ iar în capitolele „Principiile gândirii dialectice” și subcapitolul „Concepția materialistă a istoriei” apar citate din lucrările lui I.V. Stalin („Despre materialismul dialectic”, „Problemele leninismului”)³⁹. Volumul se încheie cu capitolul „Evoluția gândirii logice” în care întâlnim citate din *Logica nouă* de Anton Dumitriu⁴⁰ despre „logica relațiilor” și *logica matematică*. În această ediție, Al. Valeriu propune ca lectură articolul „Ce este algebra logicei?” de Grigore C. Moisil⁴¹, cu „scopul de a da elevilor de liceu o idee despre noile directive din logică” și un text al cărui autor este chiar el: „Problema certitudinii (Adevăr și eroare)”.

Acest ultim text e un fragment dintr-un articol pe care Al. Valeriu l-a publicat în *Revista generală a învățământului*, după o expunere făcută la Radio în ziua de 28 august 1931⁴².

Reamintesc faptul că tema acestuia, înainte de a deveni subiectul conferinței, a constituit o preocupare în cadrul materiei manualului. Ea apare în ediția a IV-a, la începutul capitolului „Legile generale ale judecării”, unde se pune problema existenței unui *criteriu al certitudinii*. Autorul răspunde mai întâi cu un citat din *Logica* lui Titu Maiorescu: „Vre-un criteriu formal, după care să se poată decide care judecăți merită certitudine și care nu, nu există. Și «simțul comun» admis de scoțianul Thomas Reid, și consimțământul universal, admis de alții, sunt fără valoare practică pentru întregimea științelor. Descartes (în *Discours de la méthode*) admite ca regulă generală că aceia ce pricepem foarte clar și distinct, este adevărat; însă adaogă îndată, că este oarecare greutate de a deosebi bine când pricepem distinct; ceiace însemnează tocmai că nu există vre-un criteriu sigur”. „Totuși – continuă el – trebuie să avem, în lipsa unui criteriu sigur de deosebire a certitudinii de nesiguranță, cel puțin o măsură subiectivă, care să întărească credința în evidența judecăților”. Iar „Pentru ca această credință să se formeze e destul ca mintea noastră să găsească o explicație mulțumitoare, un motiv pentru admiterea unei judecăți”. Rezolvarea „problemei” se încheie spunându-se că „acest motiv suficient pentru a produce convingerea despre certitudinea raportului în care se găsesc noțiunile împreunate într-o judecată, s-a numit, *rațiunea suficientă*”⁴³. Se explică ce este „rațiunea suficientă”, se precizează că „nu se cere să ne preocupăm în logică de mecanismul

³⁷ *Ibidem*, p. 301.

³⁸ E. Goblot, *Traité de logique*, preface de Émile Boutroux, Paris, Librairie Armand Colin, 1917. Apărut în multe ediții de atunci.

³⁹ Lucrări deja traduse, la acea dată, în limba română.

⁴⁰ Anton Dumitriu, *Logica nouă*, București, Imprimeriile Adevărul, 1940.

⁴¹ Articolul este preluat din: *Revista științifică «V. Adamachi»*, vol. XXVI, nr. 2, 1941, pp.69–73.

⁴² *Revista generală a învățământului*, anul XIX, nr. 8, 1931, pp. 459–467.

⁴³ Al. Valeriu, *Leccióni de logică*, pentru cursul secundar, ediția a IV-a revăzută și adăugită, București, Editura Librăriei Alcalay & Comp., 1913, pp. 53, 54.

sufletesc al producerii certitudinii” și sunt expuse cele trei principii – „al *identității*, al *contradicției* și al *excluderii unei a treia posibilități*” – prin care se poate obține „acordul între judecăți”⁴⁴.

Intrigat de insuficiența principiului terțului exclus în distingerea adevărului de eroare, în ediția a VI-a a manualului, Al Valeriu reia problema certitudinii într-o „lectură”, amintită mai sus, cuprinzând fragmente din mai mulți autori:

„Am văzut că principiul excluderii terțului ne impune ca, din două judecăți contradictorii, să admitem pe una. Dar care anume din cele două judecăți trebuie admisă, nu rezultă din acest principiu.

Dacă de fapt, din seria următoare de propoziții contradictorii:

Rechinul e un pește.	Rechinul nu e pește.
Liliacul e un mamifer.	Liliacul nu e mamifer.
Diamantul e corpul cel mai dur.	Diamantul nu e corpul cel mai dur.
Sarea cristalizează în sistema cubică.	Sarea nu cristalizează în sistema cubică.
Fosforul e otrăvitor.	Fosforul nu e otrăvitor.
Pământul e rotund.	Pământul nu e rotund.
Pământul se învârtește în jurul soarelui.	Pământul nu se învârtește în jurul soarelui.

admitem pe cele din coloana I-a și respingem pe cele din coloana II-a, aceasta n-o facem în virtutea principiului terțului exclus.

Ce temeiu ne îndreptățește, dar, să fim încredințați că unele propozițiuni exprimă adevărul și altele nu? După ce ne putem conduce ca să putem recunoaște certitudinea unei judecăți?

«On est certain d'une chose – zice Malebranche – quand on ne peut la nier sans une peine intérieure ou des reproches secrets de la raison». Dar aceasta nu e decât descrierea stării sufletești de certitudine, dar nu și semnul că convingerea subiectivă corespunde realității obiective.

Atunci care e călăuza care să ne arate dacă ceia ce simțim în interior ca adevărat, este așa și în realitate sau nu? Există o măsură după care să putem selecționa judecățile adevărate de cele false, un *criteriu* care să ne facă să distingem adevărul de eroare?

S-au propus mai multe criterii:

1) Evidența.

Acest criteriu a fost propus de Descartes. «Orice propozițiune evidentă, zice el, este adevărată. Și Herbert Spencer a repetat același lucru când a zis că o *propozițiune e adevărată, dacă contrariul ei este neconceptibil*.

Acest criteriu, evidența, neconceptibilitatea negativei, este suficient? Nu credem. Când o idee este evidentă, aceasta încă nu înseamnă că ea este adevărată, adică conformă cu realitatea lucrurilor. Căci în fiecare clipă ni se întâmplă să fim siguri de un fapt pe care totuși, după verificare, îl găsim fals. Deci nu-i deajuns ca o idee să fie evidentă pentru ca să fie exactă» (René Worms, *Precis de Philosophie*).

«Descartes înțelege prin evidență, cum se vede în multe locuri, imposibilitatea de a face vreo obiecțiune valabilă unei propozițiuni date. Dar această imposibilitate poate proveni desigur din ignorarea sau uitarea obiecțiunilor posibile.

Foarte adeseaori am fost surprinși de brusca descoperire a iluziunii inerente unor certitudini, pe care până atunci nici umbră de îndoială nu le atinsese în spiritul nostru. Cel

⁴⁴ *Ibidem*, pp. 54–59.

ce află că culorile, astfel cum le percepe, nu aparțin obiectelor, nu avusese până atunci certitudinea absolută a contrariului?» (Rabier, *Logica*).

Sunt deci evidențe adevărate și evidențe false. Atunci cum putem ști care propozițiune evidentă este adevărată și care nu? Ne-ar trebui un criteriu al evidenței.

De altfel însuș Descartes, admitând (*Discours de la méthode*) «ca regulă generală că lucrurile pe care le concepem foarte clar și distinct sunt toate adevărate, dar că este numai oarecare greutate a deosebi bine care sunt acelea pe care le concepem distinct» recunoaște lipsa unui criteriu al certitudinii.

2) Simțul comun.

Thomas Reid și discipolii săi (școala scoțiană) au propus acest criteriu.

Dar el «este încă mai insuficient decât cel al evidenței, căci:

1. Simțul comun variază cu timpul și locul (noi găsim odioasă sclavia, pe cari cei vechi și câteva națiuni moderne o privesc ca o instituție legitimă și necesară).

2. Simțul comun nu-și poate da avizul asupra majorității chestiunilor, asupra tuturor acelor cari depășesc nivelul spiritelor mediocre, adică tocmai asupra chestiunilor de care se ocupă știința. Ce aviz își poate da simțul comun asupra unei chestiuni de fiziologie comparată sau de analiză infinezimală?

3. Chiar acolo unde îți dă avizul, adică în chestiunile de morală zilnică, simțul comun n-are un aviz motivat: decide prin instinct nu prin reflexiune și i-ar fi foarte greu să ne spună cu ce-și justifică deciziunea» (René Worms, *op. cit.*).

Simțul comun are vederea prea îngustă. «În general el se mulțumește cu faptul care i se pare simplu și natural și nu-i mai cercetează cauzele. Toate cercetările științifice depășesc simțul comun.

Pe de altă parte simțul comun, mulțumindu-se cu aparențele și amestecând în toate și imaginația, admite adeseori ca adevărate lucruri false; de aceea când adevărul este descoperit într-o zi, el contrazice și jighește aproape inevitabil simțul comun. Nu există nici un adevăr însemnat științific pe care simțul comun să nu-l fi disprețuit și respins. Cristofor Columb, Galileu, Harvey au părut în vremea lor lipsiți cu totul de simțul comun.

În ordinea adevărilor morale, simțul comun suspectă tot ce depășește vulgarul și comunul: virtutea socratică îl neliniștește; virtutea stoică îl înspăimântă.

Recurgând deci, la simțul comun, ca la un criteriu general al adevărului, recurgem în realitate la *ignoranță și prejudecată* și prin urmare condamnăm întreaga știință și întreaga filozofie» (Rabier, *op. cit.*).

3) Consimțământul universal.

Acesta a fost considerat de Lamennais și alții ca o garanție a certitudinii.

Consimțământul universal, «ar putea fi considerat ca o probă a adevărului, de vreme ce, dacă e în realitate *universal*, el trebuie să rezulte din însăși natura spiritului uman (ex.: credința în axiome) sau dintr-o experiență universală (ex.: credința în existența semenilor noștri). Din nefericire, tare restrâns e numărul adevărilor ce le putem culege de pe urma consimțământului universal. Or fi aceste adevăruri cele mai prețioase. Dar ele nu pot fi îndestulătoare pentru curiozitatea științifică și filosofică, nici chiar pentru nevoile practice care pretind o cunoștință din ce în ce mai aprofundată a secretelor naturii.

Consimțământul universal ne-ar putea lămuri oare cu privire la proprietățile gazurilor și natura electricității?» (Rabier, *op. cit.*).

Analizând cu atențiune aceste criterii, găsim că sub numele de simț comun sau consimțământ universal nu invocăm în realitate decât tot criteriul evidenței. Atât simțul

comun cât și consimțământul universal «nu admit ca adevărat decât *ceea ce li se pare evident și pentru că li se pare evident*» (Rabier, *op. cit.*).

Simțul comun nu e decât evidența așa cum apare ea unei inteligențe comune, spiritului vulgului.

Consimțământul universal este evidența vădită pentru toată lumea.

Dar, evidența cum am văzut, nu poate fi considerată ca un criteriu sigur.

Câte propozițiuni – constată Rabier – par imediat evidente celui ce studiază elementele geometriei! Evidența lor însă nu apare geometriului scrupulos decât în urma unei lungi demonstrațiuni.

Acelaș lucru se întâmplă cu primele cunoștințe în domeniul mai tuturor științelor.

«Asta nu înseamnă că toate opiniunile trebuiesc puse pe acelaș plan și suspectate deopotrivă; căci, deși nici o evidență nu poate fi considerată infailibilă, sunt totuși evidente și evidente și Logica întreagă n-are alt obiect decât a ne învăța să deosebim aceste diverse specii de evidență și condițiile unei evidențe în care ne putem încrede» (Rabier, *op. cit.*).

Logica ne arată cusururile atâtor propozițiuni ce par evidente la prima enunțare și ne oferă mijloacele prin care putem controla valoarea unei atari judecăți.

Cât timp evidența unei judecăți n-a fost *probată*, acea judecată încă nu exprimă adevărul, ci numai o *posibilitate de adevăr*.

Supusă unor încercări de probă, evidența imediată poate fi cu mult întărită sau cu totul sdruncinată în mintea noastră. Cu totul alta, deci, e valoarea *evidenței probate*, față de *evidența anterioară probei*.

În ce constă proba evidenței?

«Orice probă este o *confruntare* a unei judecăți date cu alte judecăți. *Proba* rezultă din *acordul* acestor judecăți între ele; din *dezacordul* lor rezultă dimpotrivă invalidarea necesară, fie a judecății în chestiune, fie a celor pe care le considerăm ca adevăruri câștigate.

Se poate zice, deci, că logica consideră orice judecată ca o ipoteză care trebuie supusă la tot felul de încercări. Și după cum o ipoteză, căreia nu-i putem găsi o probă decisivă, este cu atât mai probabilă cu cât este în acord cu un număr cât mai mare de fapte sau de legi cunoscute; tot așa cu cât o judecată a suferit mai multe confruntări, cari sunt tot atâtea *încercări*, cu atât evidența dobândită de ea poate fi considerată ca un criteriu al adevărului acelei judecăți.

În rezumat, deci, evidențele sunt ca și virtuțile; nu te poți bizui decât pe acelea ce au fost îndelungat și felurit încercate» (Rabier, *op. cit.*).

Concluzie.

«Nu există un criteriu *absolut* al adevărului. De-ar exista unul, dacă vre-un soi de aparat înștiințător ne-ar semnala adevărul la prima atingere, după cum drapelul care se înalță sau trompeta care răsună ne arată că soldatul ce trage la țintă a nimerit în centru, eroarea ar fi negreșit imposibilă, dar și adevărul n-ar mai avea atâta preț. Convingerea noastră, determinată de ceva din afară, n-ar mai fi opera noastră. N-am mai purta răspunderea, nici meritul oricărei convingeri.

Inteligenței îi incumbă, înfruntând toate riscurile și primejdiile, să-și formeze singură opiniunile, evidențele, certitudinile.

Aspră sarcină, adevărată bătălie – vorba lui Descartes – dar și după luptă ce izbândă poate avea mai mare preț!

Pe de altă parte, după multe dibuiri și incertitudini, adevărul tot își face loc, știința tot se clădește.

N-am putea ce-i drept, fixa dinainte clipa când ne va fi îngăduit să declarăm îndestulătoare cercetarea unei chestiuni și soluțiunea definitiv câștigată. Dar, de fapt, acel moment sosește. Cine-mi poate spune de unde începe căldura sau frigul? Dar vine un moment când te frigi și nu te mai îndoiești de căldură.

Tocmai așa vine o vreme când adevărul nu mai poate fi contestat cu bună credință. Cine se mai îndoiește azi că a existat în Grecia un filosof ce se chema Socrate, că soarele e mai mare decât pământul, că unghiurile unui triunghi adunate fac două unghiuri drepte? Astfel suma adevărilor definitiv dobândite crește mereu dealungul veacurilor.

Deci, socotind dificultățile ce avem de învins în alcătuirea științelor și erorile la care suntem mereu expuși, se cuvine să fim modești. Nu urmează însă că zămisirea progresivă a științei și cucerirea prin muncă răbdătoare a adevărului nu sunt îndestulătoare pentru a încuraja eforturile noastre și a ne mântui de scepticism” (Rabier, *op. cit.*)»⁴⁵

În expunerea susținută la Radio, Al. Valeriu va formula propria concluzie legată de problema certitudinii.

O readucem în atenție, împreună cu alte două articole publicate în *Revista generală a învățământului*, în același an: „Considerații asupra procesului gândirii”⁴⁶ și „Spiritul logic și deviațiunile lui în viață”⁴⁷, legate între ele, subiectul celui din urmă fiind „un corolar firesc” al primului, după cum apreciază însuși autorul; ambele pot însoți, ca lectură suplimentară, definiția pe care Al. Valeriu o dă, în manual, de la un anumit moment, logicii: „Logica este știința, care are de obiect *gândirea omenească*”.

⁴⁵ Al. Valeriu, *Logica*, pentru cursul secundar, ediția VI-a, București, Editura Librăriei „Alcalay & Comp.”, 1919[1920], pp. 84–90. Am păstrat modul de citare al lui Al. Valeriu; pentru precizarea surselor vezi notele de mai sus.

⁴⁶ *Revista generală a învățământului*, anul XIX, nr. 1, 1931, pp. 11–18.

⁴⁷ *Revista generală a învățământului*, anul XIX, nr. 2, 1931, pp. 85–91.

CONSIDERAȚII ASUPRA PROCESULUI GÂNDIRII

AL. VALERIU

Subiectul, astfel cum e formulat, nu e de natură a trezi curiozitatea și interesul, fiind lipsit de atracție și actualitate; deși, la dreptul vorbind, gândirea – ca obiect de cercetare – n-ar trebui să ne fie indiferentă. Ea e doar un semn al superiorității omului asupra celorlalte făpturi ale creațiunii dotate netăgăduit cu simțire și voință.

S-ar putea obiecta că gândirea nu e apanagiul speciei umane, întrucât unii cercetători atenți ai vieții și manifestării animalelor le atribuie și acestora, într-o măsură oarecare, inteligență și gândire. Singură gândirea, deci, n-ar putea da drept omului să se intituleze rege al creațiunii.

Gândirea în sine, ca funcțiune mintală, ca proces pur psihologic, de bună seamă nu i-ar putea acorda această supremație. Dar, pe de o parte: conștiința procesului de gândire, faptul că gândim și ne dăm seama de aceasta – lucru absolut contestat chiar celor mai superioare animale – și pe de altă parte: efortul mintal dezinteresat al faptului gândirii pentru cunoașterea adevărului, sunt două elemente hotărâtoare, semne de demarcație între om și celelalte viețuitoare.

Omul singur își poate analiza deci actul gândirii spre a-i surprinde mecanismul. Nimeni, oricât de bine înzestrat de natură, nu se naște decât doar cu predispoziții intelectuale, cu puteri latente care-i vor îngădui la timp să poată gândi adânc și fecund.

Obiectivul gândirii însă, adică materialul asupra căruia se va exercita funcțiunea de gândire, depinde nu atât de organizația nativă intelectuală, cât de acțiunea continuă a mediului cosmic și social, adică de impresiile produse asupra omului de natura fizică și de sugestiile ambianței sociale și atmosferei spirituale înconjurătoare. Așadar, forța virtuală de gândire dobândită de cineva prin ereditate se actualizează neîndoelnic în decursul vieții; dar aspectele acestei actualizări vor depinde, în mare măsură, de contingentele fizice și sociale, cari pot fi uneori hotărâtoare în ce privește preocupările spirituale ale cuiva.

Un Edison de pildă, dacă nu s-ar fi născut în Lumea nouă, ci în cea străveche, pe malurile Gangelui bunăoară, în loc să îmbogățească civilizația cu atâtea invențiuni minunate, cari au revoluționat viața din punct de vedere al tehnicei, ne-ar fi dăruit *poate* cu o aprofundare mistică a sensului și problemelor vieții.

Tot așa un Rabindranath Tagore, un Krishnamurti, dacă ar fi văzut lumina zilei pe țărmurile lui Mississippi și ar fi trăit în acel mediu, unde viața pulsează sub aspectul activității febrile, ar fi dat *poate* potențialității lor intelectuale o realizare de natură activistă.

Firește, toate sunt relative. Ipoteza mediului determinant în directivele gândirii nu este valabilă, în sens larg vorbind, decât atunci când ne referim nu la indivizi, ci la grupări etnice, trăite în același mediu timp de multe generații.

Cât privește individul izolat, mediul îi furnizează, netăgăduit, conținutul gândirii, dar prelucrarea acelui conținut atâră mult de factura intelectuală personală.

Un Benjamin Franklin, deși trăit în același mediu ca Edison, a avut – în afară de preocupările științifice cu realizări practice, frecvente spiritului american – și preocupări etice, cari l-au dus la formularea unor precepte morale referitoare la conducerea în viață.

De asemenea, un Rousseau, trăind în industriosa și energica Elveție, a putut totuși, departe de preocupările practice, să mediteze la refacerea omului și să dea lumii acel original sistem de educație.

În orice caz, făcând cuvenitele rezerve, nu se poate tăgădui că materialul asupra căruia se exercită funcțiunea gândirii se obține pe calea experienței din mediul în care trăim. Ar urma atunci că mintea noastră ar fi un bogat bazar în care se înregistrează doar tot ce dictează experiența.

Procesul de cunoaștere însă, ca fundament al gândirii, nu se reduce numai la aceasta. Intellectul nostru nu înregistrează în mod mecanic sugestiile mediului și impresiile ce le culegem zilnic cu ajutorul simțurilor, el nu rămâne pasiv, ci are un rol determinant în selectarea și organizarea datelor experienței.

Potențialitatea de gândire înăscută, stimulată de mediu, intră în acțiune, organizând, orânduind și clarificând impresiile dobândite prin mijlocirea simțurilor.

Nu ceea ce văd, aud, pipăi etc. are sens, ci numai ceea ce mintea mea deslușește din cele văzute, auzite, pipăite.

Fără acest sens, pe care dinamismul rațiunii înăscute îl atribuie impresiilor culese, ele ar constitui pentru noi un vâlmășag de date, un haos de confuziune, un adevărat balast.

Intellectul activ, deci, este firul Ariadnei, care ne descurcă și ne conduce în labirintul empirismului intelectual. Acest intelect, în continuă activitate dinamică, orânduiește lucrurile în spațiu, eșalonează fenomenele în serii de succesiune în timp și caută să le pătrundă înțelesul, dându-le o explicație causală. Nu ne putem imagina un lucru material decât ocupând un loc în spațiu, nu ne putem închipui petrecându-se ceva decât înfiripându-se în timp și nu putem zice că înțelegem cele înfăptuite decât atunci când găsim o explicație causală plauzibilă.

Așa, gândind bunăoară asupra planetei noastre, nu ne-o putem închipui decât ocupând un loc în infinitul spațiului; gândind la fazele evoluției sale, nu putem exclude ideea unei durate îndelungate pe linia timpului; iar ca să înțelegem de ce Pământul are forma sferică, de ce se mișcă în jurul său și în jurul Soarelui, de ce este turtit la poli, de ce interiorul lui e în stare incandescentă, avem nevoie de atâtea explicațiuni cauzale.

Trebuința de a explica fenomenalitatea, de a pătrunde în lăntuirea causală universală, este o necesitate organică a minții omenești. Ea e atât de înrădăcinată, încât refuzul de a o satisface ne stânjenește, ne face să suferim. Ceea ce numim curiozitate e unul din aspectele setei de a afla, de a pătrunde misterul de care suntem înconjurați.

Suntem în stare să-i sacrificăm liniștea și fericirea, decât să suportăm sfredelirea întrebării care așteaptă un răspuns.

Literatura universală, poveștile tuturor popoarelor, în forme mai simpliste sau mai adânci, oferă spectacolul acestui neastâmpăr sufletesc. De la biblicul păcat originar la mitologica cutie a Pandorei, în miturile populare ca și în literatura cultă, problema revine ca un leit-motiv.

Poemul de valoare universală „Lohengrin” al lui Wagner este întreg țesut pe tema nevoiei de a afla. Elsa de Brabant, salvată de misteriosul ei cavaler, preferă să-și sacrifice dragostea și fericirea decât să renunțe la întrebările fatale :

„Din ce neam te tragi?

Cum te numești?

Vreau – chiar cu prețul vieții – să aflu cine ești!”

Această trebuință imperioasă de a înțelege și de a-și explica rostul lucrurilor se impune minții omului încă din frageda copilărie. Întrebarea „de ce?” este atât de frecventă și insistentă pe buzele copiilor, încât deseori ne pune în încurcătură.

Această întrebare însă, deși la fel formulată, e susceptibilă de două răspunsuri, diferite ca intenționalitate:

– De ce se urcă mercurul în termometru?

– Din cauză că și-a mărit volumul datorită căldurii.

sau:

– De ce prețul grâului a scăzut simțitor?

– Din cauza unei supraoferte pe piețele mondiale.

dar:

– De ce țese păiajenul pânza?

– Pentru ca în ițele ei să se prindă prada.

sau:

– De ce au tăiat englezii istmul de Suez?

– Ca să scurteze mult drumul pe apă spre Indii.

Ambele feluri de întrebări tind deci să ne deslușească o rațiune cauzală a lucrurilor. Însă unele ne dezvăluie cauza care a dat naștere faptului – *cauza eficientă* –; altele, motivul în vederea căruia se înfăptuiește ceva, sau scopul pentru care un lucru a fost creat – *cauza finală*.

În general, când se pune problema cauzalității în domeniul lumii materiale obiective, explicația cauzală se referă la cauza eficientă, cea care precede și dă naștere fenomenului-efect. Când însă problema tinde a da o explicație vieții în genere și mai cu seamă vieții psihice, legată de o subiectivitate, atunci, în explicarea actelor, căutăm intenționalitatea, scopul.

Printre cei ce vor să găsească un scop în existența și fenomenalitatea înconjurătoare găsim alături atât omenirea în faza cugetării primitive, dominată de ignoranță și superstiții, cât și gândirea filosofică în preocuparea ei cea mai subtilă și mai înaltă.

Pe când însă explicația primitivă și simplistă a rosturilor lucrurilor se mărginește a reduce scopul la hotărârile unor puteri superioare materializate și

antropomorfizate, gândirea filosofică, căutând să pătrundă adâncul lucrurilor, să înțeleagă rostul nu numai a vieții pământești dar a întregii ființe a universului, e preocupată de aflarea scopului existenței universale.

Nu întotdeauna însă, mintea omenească, căutând explicația vreunui fenomen, a izbutit să descopere cauza lui adevărată. S-a găsit însă mereu câte o explicație care mulțumia spiritul cercetătorului, până când alta mai convingătoare venia să-i ia locul. Explicațiile cauzale ale fenomenelor variază cu epocile culturale și progresul în toate ramurile științelor se socotește după descoperirea cauzelor unui număr cât mai mare de fenomene, cari mai înainte fuseseră neexplicate sau insuficient și naiv explicate. Chiar în cadrul aceleiași epoci, explicațiile variază după vârsta, inteligența nativă și gradul de cultură al cuiva.

În Evul Mediu se accepta explicarea epilepsiei prin chinuirea pacientului de către duhuri rele, de către demonul care pătrundea în trupul omului, după cum și azi atâta lume superstițioasă explică indispoziția unui copil prin faptul că a fost deochiat; pierderea la jocuri de hazard, prin faptul că a cedat „locul cu noroc”, nereușita unei afaceri prin faptul că a fost pornită într-o marți sau într-o zi de 13.

Pe când însă explicațiunile fenomenelor variază, cauzele lor reale rămân mereu aceleași. Alta poate fi rațiunea de a fi a lucrului și alta rațiunea pe care mintea o găsește suficientă pentru explicarea aceluia lucru.

Această explicație pe care gândirea, provocată de imboldul lămuririi cauzale, o acceptă, deși adeseori șubredă și nereală, mulțumește pentru moment spiritul nostru. Ea a fost denumită *rațiunea suficientă*.

Considerată de-a lungul veacurilor, în diversele epoci culturale, rațiunea suficientă ne prezintă înseși etapele progresului gândirii omenești în pătrunderea tainelor universului. Iar imboldul spre aflarea acestor rațiuni suficiente constituie, în realitate, ceea ce mintea noastră are mai de preț: imboldul spre gândire, întru aflarea adevărului.

În ce privește însă controlul gândirii formulate în judecăți și raționamente, orice minte normal constituită posedă un instrument care nu dă greș, care e la îndemâna oricui și de care se folosește fără a-și da seama.

Mulți nici nu bănuiesc că există un studiu al normelor gândirii; totuși, trebuie să recunoaștem că este o logică în gândirea lor. Așa, de pildă, punând față în față aceste două afirmațiuni:

„Țarul Rusiei trăiește”,

„Țarul Rusiei e mort”,

nu trebuie să fi studiat cineva logica pentru a răspunde că ambele afirmațiuni nu pot fi admise, în același timp, de una și aceeași minte gânditoare. E un principiu de gândire, care impune fără voie minții noastre să refuze, ca absurdă, admiterea simultană a două cugetări cari se contrazic.

Acest principiu *al evitării contradicțiunii* stă la baza cugetării omenești. Însemnătatea lui, deși nu reiese la simpla enunțare, poate fi întrevăzută atunci când ne impunem în mod constant evitarea contradicției.

Civilizația, de exemplu, nu poate fi, în același timp și pentru aceleași motive, un bine și un rău pentru omenire. Mai mult: afirmând că civilizația este o binefacere din anumite puncte de vedere, implicit admitem că starea de natură e un rău din aceleași puncte de vedere. Tot așa, dacă susținem că frecventarea cinematografului este un mijloc educativ de primul ordin, urmează de la sine că oprirea desăvârșită de la cinematograful este o piedică în desăvârșirea sufletească.

Când, într-un grup de oameni, se atribuie unuia o însușire într-un grad superlativ, aceeași însușire, în același grad, nu mai poate fi atribuită și altora. „Cel mai mare poet al vremurilor noastre” nu poate fi decât o singură persoană. De asemenea, unul singur e „cel mai valoros om de stat”, cel mai distins filosof”.

Ușurința și abuzul în întrebuintărea superlativelor ne poate pune de multe ori în contradicție cu noi înșine.

La radio putem auzi zilnic:

„Cea mai bună lampă e Philips”
și
„Cea mai bună lampă e Tungsram”
sau
„Cel mai delicios muștar e Flora”
și
„Cel mai delicios muștar e Savora”.

Societatea de radiodifuziune, în calitate de exponent al diverselor firme, poate încredința microfonului aceste anunțuri fără a se contrazice.

Contradicție n-ar fi decât în spiritul celui ce ar crede și ar admite fără o ierarhizare ambele superlative.

Din principiul evitării contradicției, normă neclintită a gândirii omenești, decurge în mod firesc și imediat un altul:

Două cugetări cari se contrazic nu numai că nu pot fi gândite și admise simultan, dar nici nu pot fi respinse amândouă. Una trebuie admisă cu necesitate. Nu pot susține în același timp că țarul Rusiei trăiește încă și că e mort; dar nici nu pot respinge ambele afirmații, căci: ori trăiește, ori e mort.

Din două cugetări contradictorii deci, una trebuie admisă, cealaltă respinsă.

O mijlocie între aceste două contradictorii gândirea omenească nu o poate concepe.

De fapt, aceste două principii nu pot fi separate. Ele constituie împreună un *postulat mintal* indisolubil, inerent spiritului omenesc și evident prin sine însuși.

Demonstrarea acestui principiu nu e pretinsă de mintea omului. Din potrivă, ni s-ar părea bizar și absurd ca cineva să nu i se supui în chip firesc. Presupunem un om fără un dram de cultură și cu o inteligență nu scânteietoare, ci mediocră. El își întemeiază totuși argumentările în armonie cu acest principiu pe care niciodată nu l-a auzit formulat.

Mai mult: orice argumentare am întrebuintă, n-am izbuti să zdruncinăm într-o minte normală tăria convingerii, care-și reazămă aproape inconștient întreaga construcție a gândirii pe soliditatea acestui postulat al cugetării omenești. În discuții

și reflexii, în argumentări savante sau convorbiri de toată ziua, cărna acestui principiu de gândire nu poate lipsi. Lipsa lui e semnul neîndoielnic al zdruncinului mintal.

Fundamentul acestui postulat rezidă într-un alt principiu: al consecvenței în gândire, care cere ca valoarea și sensul ideilor să fie statornice, adică să nu varieze de la o zi la alta, după împrejurări și după stimulate afective.

Și nu numai pentru unul și același individ, ci pentru toți cei cari angajează o discuție sau o polemică e necesar, în prealabil, o clarificare și punere la punct a accețiunii ce acordăm ideilor și cuvintelor ce reprezintă ideile.

Astfel, calificativul „cărturar” unii îl dau celor cu studii superioare; alții, mai rezervați, numai la câțiva aleși ai intelectualității. Dar pentru masa mare a analfabeților, „cărturar” poate fi socotit și dascălul care abia descifrează în strană cuvintele de atâtea ori repetate de al căror sens adânc nici nu se preocupă. Evident, o discuție între cei dintâi și cei de pe urmă asupra faptului dacă cutare om e sau nu cărturar devine inutilă, întrucât nu poate duce la niciun rezultat.

Principiul concordanței se referă la identitatea de gândire, nu de expresie verbală. O cugetare este identică cu toate echivalentele ei, adică cu toate judecățile cari exprimă exact aceeași gândire.

Să aplicăm acest principiu la un caz concret:

Un gazetar, în ajunul unui proces pasionant pentru public, termină un articol cu exclamația: „Sunt judecători la Berlin”! Știm *ce* a vrut să înțeleagă prin această afirmare. Nu poate a doua zi, dacă hotărârea îl nemulțumește, să afirme că a susținut că „sunt judecători la Berlin, dar nu la București”.

Echivalența în sens a propoziției de mai sus ar fi: „Sunt judecători în București”, dacă procesul se pertractează aici.

Apoi expresia: „Sunt judecători la Berlin”, pentru toți cei ce sunt în curent cu împrejurările în care s-au rostit aceste vorbe devenite celebre, afirmă nu numai existența judecătorilor, adică a instituției magistraturii, ci atribuie judecătorilor și calități de natură a inspira încrederea cetățenilor.

Deci expresia de mai sus poate fi echivalentă cu cugetările: „Am încredere în magistratura țării” sau „Cu judecătorii ce-i avem, o cauză dreaptă nu se poate pierde”.

Deci ca să închei:

În mecanismul gândirii omenești, indiferent de sorgintea materialului de gândire, găsim funcționând, neapărat și statornic, principiul evitării contradicției, a cărui caracteristică – dacă trebuie să dăm una – este *universalitatea* (se aplică la orice act de gândire) și *necesitatea* (se impune, fără constrângere, oricărei minți cugetătoare).

PROBLEMA CERTITUDINEI*

AL. VALERIU

Iată o chestiune de arzătoare actualitate, își vor zice unii din auditorii de astă seară, gândindu-se poate la certitudinea plasamentului bancar, care a făcut atâta vâlvă și a provocat atâtea emoții în ultimul timp.

Cu regretul de a nu răspunde așteptărilor legitime ale acestei categorii de auditori, mă declar cu totul necompetent în rezolvirea unor atari probleme de calcul al probabilității de fructificare și siguranță a depozitelor.

Punând această problemă, nu înțeleg să mă refer la anumite cazuri speciale și izolate, ci mă preocupă atitudinea constantă a spiritului omenesc și truda permanentă a minții de a găsi criteriul sigur care ne-ar da puțința de a afirma nedezmințit că cunoaștem adevărul în orice domeniu al gândirii, indiferent dacă are sau nu o contingentă cu realitățile și interesele imediate ale vieții.

E un apanaj al gândirii filosofice puțința aceasta de a te descătușa măcar temporar din angrenajul material al vieții, spre a te avânta către înălțimi de pură cugetare, unde dispar considerentele personale, cari de multe ori dau gândirii diverse mlădieri, abătând-o din calea adevărului.

S-a pus deci problema certitudinii de stăpânire a adevărului necondiționat de individ, de timp sau de spațiu. În chip firesc s-a născut întrebarea: Există oare o călăuză care să ne poată arăta în orice moment dacă ceea ce considerăm ca adevărat e așa în realitate sau nu?

Fără îndoială, vor răspunde mulți, cu promptitudine și simplitate: sunt sigur de ceea ce am văzut *cu ochii mei* și am auzit *cu urechile mele*.

S-ar părea că asemenea convingere e cu adevărat cea mai sigură. Și totuși, ce eroare!

E doar o banalitate că nu te duci să târguiești stofe noaptea, pentru că te poți înșela asupra culorii, pe care o vezi *altfel la lumina soarelui și altfel la lumina lămpii*, deși cu aceiași ochi o privești.

Văd *cu ochii* că liniile ferate se împreună în depărtare. Asta nu mă împiedică, totuși, de a mă urca în tren, de teama unei deraieri. Văd stâlpii de telegraf, pomii și casele defilând în fața ferestrei vagonului în care călătoresc. Nu cred însă un moment în cele ce-mi arată ochii.

De ar fi să dau crezare necondiționată ochilor, ar trebui să cred că Soarele e mare doar cât un taler, că astrul nopții, văzut sub diversele sale aspecte, nu e unul și același, sau că Steaua Polară e mai mică decât becul care luminează strada.

* Expunere făcută la Radio în ziua de 28 august 1931.

Asemenea credințe le au doar copiii mici de tot, cari întind mâna să li se dea luna de pe cer, cu aceeași stăruință cu care pretind jucăria din vitrină.

Hotărât lucru: nu putem lua drept realitate tot ce se înfățișează ca atare ochilor noștri.

Altfel, și ceea ce ne apare în chip convențional la lumina rampei, ar trebui să împrumute siguranța adevărului. Știm însă bine că impresia de adâncă perspectivă ce ne-o dau munții, apele, castelele de pe scenă nu e decât o iluzie, datorită unei meșteșugite puneri la punct. Cum și artista care joacă sprinten și vioi rolul de ingenuă dă impresia de tinerețe și frăgezime, atunci când reușește să-și ascundă povara anilor sub masca fardului, a costumului și a luminei proteguitoare.

Obiecțiunea adusă constatărilor directe ale simțului vizual se aplică cu aceeași tărie și mărturiilor rezultând din activitatea imediată a auzului. Cazuri sunt la îndemâna fiecăruia. Voi cita unul care m-a impresionat recent prin puternica iluzie a realității. În fața vilei din localitatea de munte unde mi-am petrecut o parte din vacanță curge murmurând neîncetat Râul Cerbului. În primele zile, aveam în fiecare dimineață neplăcuta surpriză că plouă. De fapt nu era decât o iluzie, datorită asemănării până la identitate între impresia produsă de răpăiala picăturilor de ploaie și rostogolirea undelor pe pietrișul albiei.

Nimic mai fragil și mai nesigur ca temeierile rezultând din funcțiunea acestui simț. Ceea ce afirmăm pe baza unei recepționări auditive poate fi oricând contestat. Până și însemnările stenografilor în Parlament sunt de multe ori **rectificate**, pe motiv că n-au fost exact prinse, deși condițiile **tehnice** de recepție acustică sunt cele mai prielnice.

Nu mai vorbim de variațiile individuale de agerime sau de tocire ale acestui simț.

Întri într-o moară. Zgomotul te asurzeste. Întreabă-l pe morar și vei constata că urechea lui rămâne aproape **insensibilă** față de huruiala continuă; după cum nesimțitor e și organul mirosului la cei osândiți a trăi într-un mediu viciat sau la chimistul care prepară substanțe cu miros greu sau iritant.

Omul, dându-și seamă de această slăbiciune a simțurilor, a ajuns să nu le dea crezare fără a le supune unui control reciproc. Privești un băț vârat în apă. Îți pare frânt. Îl pipăi și constăți iluzia. Privești din vale crucea de pe creștetul Caraimanului. Calea până la ea îți pare o nimica toată. Pornește însă la drum! Vei osteni bine și efortul muscular te va face să constăți ce superficială era aprecierea din ochi.

Chiar și apostolul Toma, deși făcea parte din ceata celor aleși, n-a putut să-și dea crezare ochilor și a cerut să pună degetul în urmele rănilor, pentru a se încredința că Mântuitorul se găsea aieva în fața sa.

În toate aceste cazuri, aparenta convingere vizuală a fost corectată de intervenția simțurilor muscular și tactil.

Acest control însă se întregește și se desăvârșește mai cu seamă datorită intervenției minții noastre. Ea a născocit instrumentele cari verifică și depășesc puterea de recepționare a simțurilor. Cine mai încearcă azi numai prin atingere cu mâna dacă un copil are temperatură? Termometrul a înlocuit simțul termic, introducând precizia în

locul aproximației. De asemenea, cine mai cumpără azi un purcel în piață apreciindu-i greutatea din mână și ocolind justețea cântarului „verificat”?

Dar microscopul, telescopul și atâtea alte instrumente cari ne fac să percepem lumea dincolo de hotarele puterii simțurilor?

Acestea ne dau puțința să pătrundem în lumea astrală a infinitului cosmic, precum și în cea nebănuită a infinitului mic.

Puterea rațiunii însă nu se mărginește numai la această verificare, precizare și intensificare a mărturiei simțurilor. Nicio lunetă astronomică nu ne poate prezenta corpurile cerești în mărimea lor reală. Totuși, mintea omenească a ajuns să calculeze dimensiunile astrelor și să ne arate de câte ori e mai mare Soarele decât Pământul sau care e distanța de la Pământ la Marte bunăoară. Ea ne dezvăluie – cu ajutorul spectroscopului – până și compoziția lor intimă. Și durata vieții astrale n-a scăpat cercetării spiritului omenesc, ci a dus la concluzii de o amețitoare perspectivă de cugetare:

La steaua care-a răsărit
 E o cale-*atât de lungă*,
 Că *mii de ani* i-au trebuit
 Luminii să ne-ajungă.
 Poate *de mult* s-a stins în drum,
 În depărtări albastre,
 Iar raza ei abia *acum*
 Luci privirii noastre.
Icoana stelei ce-a murit
 Încet pe cer se suie;
Era pe când nu s-a zărit,
 Azi o vedem și *nu e*.

Această plăsmuire poetică nu e de domeniul fantaziei pure, ci e înfățișarea inspirată și îmbrăcată în haina măiestrită a versului a unei concepții la care s-a înălțat mintea omului prin trudnice și migăloase cercetări.

Cât de departe suntem în construirea unor asemenea ipoteze de datele elementare ale simțurilor, al căror orizont îngust și imperfecțiune de achiziționare am accentuat-o îndeajuns!

În afară de această slăbiciune a naturii omenești, care face ca ceea ce toți oamenii recepționează cu ochii și urechile – și cu toate aparatele de simțire – să nu dea siguranța absolută a unei convingeri ce nu poate fi zdruncinată, mai există o considerație care contribuie ca formula „am văzut cu ochii mei” să nu poată fi admisă fără rezervă. Această considerație rezultă nu din structura comună a organismului uman, ci din diferențele individuale de interpretare a celor văzute sau auzite.

Interpretarea diferită face ca ceea ce văd *eu* cu ochii *mei* să nu vadă *altul* cu ochii lui; ca *icoana* unuia și aceluiași lucru să capete înțelesuri deosebite, după conștiința fiecărui individ.

Un grup de oameni trece cântând pe stradă, cu steagul roșu în frunte. Agentul de siguranță raportează, cu îngrijorare, apariția unei manifestații comuniste... Un copil n-ar vedea la fel. Pe el l-ar amuza desigur muzica, mișcarea și steagul colorat.

De fapt, ochii, în ambele cazuri, au văzut exact același lucru. Diferența rezultă din interpretare. Polițistul a interpretat spectacolul prin prisma elementelor sufletești dobândite anterior. Pentru el, steagul roșu și cântecul „Internaționalei” au o anumită semnificare ce scapă copilului. Nu dintr-un defect de auz sau de vedere, ci din lipsa unui bagaj intelectual necesar interpretării.

Exemple de acest fel sunt destul de numeroase. Ni le oferă la tot pasul experiența zilnică, precum și literatura. Se cunoaște cazul personajului din „Quo Vadis”, cunoscutul roman al lui Sienkiewicz: Un convertit la creștinism se trădează numai prin faptul că schițase cu bățul pe nisip forma unui pește. Acesta era simbolul adoptat de creștini pentru a se recunoaște între ei. Pentru cel ce nu avea cheia simbolului, această schițare putea trece neobservată sau interpretată ca un gest de simplă distracție.

Ar mai fi de amintit și cazurile de sugestii puternice, exercitate asupra grupurilor de spectatori de către așa-numiții „iluzioniști”. Spectatorii, sub imperiul sugestiei, văd cu *ochii lor* scene inexistente. Ei pot jura că *au văzut* lucruri despre a căror imposibilitate își dau pe urmă seamă. Unele inofensive, precum bunăoară faptul că toți spectatorii, consultându-și la un moment dat ceasornicele, au văzut la o reprezentație de *seară* ora 3. Sau chiar scene groaznice de schingiuri, crime sau execuții. Iluzia realității a fost atât de puternică, încât unii asistenți au leșinat, alții au părăsit sala. Mai pretutindeni, ca și la noi, poliția a fost nevoită să oprească asemenea spectacole, cu tot interesul lor științific.

Așadar, nici auzul, nici văzul nu pot fi îndreptare sigure, din care să rezulte o certitudine necontestată. „Ochiul te minte, urechea te-nșală”¹. Poetul filosof a rostit un riguros adevăr științific.

Fără intervenția rațiunii, datele simțurilor prea puțin ne-ar dezvălui din lume și misterul ei. Rațiunea deci nu poate fi nici desconsiderată, nici evitată. Ea intervine mereu și stăruitor în experiența senzorială a oricui, confruntând experiența de azi cu cea de mâine, precum și experiența fiecărui individ cu cea a semenilor. Numai acea cunoștință pe care rațiunea omenească a găsit-o de acord cu simțurile fiecărui om normal în diverse momente ale vieții și cu simțurile tuturor oamenilor în diverse epoce e admisă ca adevărată.

Aceasta a condus pe Lamennais să considere drept garanție a certitudinii „consimțământul universal”: Adevăr este numai ceea ce *toată lumea* recunoaște ca atare. Acest criteriu însă nu poate deveni o măsură de control al adevărului, deoarece prea puține cunoștințe recunoscute azi ca adevăruri ar putea obține consensul unanim. Până și constatarea științifică banală că Pământul e sferic și se învârtă în jurul

¹ Versul din „Mortua est!” a lui Eminescu este de fapt „Urechea te minte și ochiul te-nșală” (n. ed.).

Soarelui este oare un adevăr axiomatic pentru toată lumea? Dimpotrivă: câte aparențe sunt adevăruri pentru marea masă a lumii ignorante? De pildă dimensiunile cu cari corpurile cerești apar ochilor. Chiar și mersul Soarelui pe cer deasupra Pământului e pentru unii oameni o realitate.

Nici ceea ce Școala Scoțiană a lui Thomas Reid și a discipolilor săi consideră drept criteriu nu poate satisface nevoia de îndreptar a cugetării în căutarea adevărului. „Simțul comun” propus de aceștia nu e prea departe de „consimțământul universal”, menționat mai sus.

Simțul comun? Dar el e acel care a considerat odinioară sclavia drept o instituție socială necesară și cu caracter etern. Nici marele Aristotel nu s-a putut sustrage acestei prejudecăți.

Simțul comun – opiniunea majorității societății omenești la un moment dat –, acesta să ne servească de criteriu? Pe baza convingerii rezultând din acest simț comun au fost doar osândiți la moarte sau chinuri groaznice atâți frunțași ai gândirii care au îndrăznit să-l înfrunte, începând cu Socrate, în domeniul cugetării morale, și sfârșind cu un Galileu sau Giordano Bruno, în domeniul cugetării științifice.

Întemeiată pe acest simț comun, convingerea variază cu timpul și cu locul.

Simțul comun nici nu poate depăși un anumit nivel inferior de gândire. El nu e în stare să-și dea avizul asupra chestiunilor mai subtile, care se ridică deasupra aceluși nivel. Și chiar acolo unde el se declară competent în a parveni să formuleze o convingere, bunăoară în chestiuni sociale sau politice, elementele ce-l diriguiesc nu sunt indiciile rațiunii și echității, ci impulsurile de moment ale interesului individual sau social, stimulate de tot ce prejudecata și superstiția a putut infiltra ca tipar de gândire unei anumite societăți.

Simțul comun este nivelator în ordinea socială, ca și în cea morală și intelectuală. Pe el îl neliniștește orice aspirație de renovare, îl turbură idealismul și spiritul de sacrificiu al firilor excepționale, îl înspăimântă orice avânt de cugetare ce depășește ritmul comun.

Eroii morali, ca și cei intelectuali, sunt o sfidare pentru vulg. De aceea viața lor e o continuă luptă și suferință, iar sfârșitul, cele mai adese ori, o jertfire de sine.

Un criteriu al certitudinii care a avut mai mult răsunet în gândirea filosofică este acel propus de Descartes. Acest profund gânditor al secolului XVII, punând la îndoială adevărul oricărei afirmațiuni consacrat de tradiție sau de știința timpului său, a ajuns la celebra formulă:

Dubito, ergo cogito; cogito, ergo sum
(Mă îndoiesc, deci cuget; cuget, deci exist),

după care dovada existenței ființei cugetătoare izvorăște nu din activitatea simțurilor, ci din cugetare.

Această afirmație a cărei certitudine nu poate fi dezmințită rezultă din însăși *evidența* ei. De aci, el se crede îndreptățit a conchide că *evidența* este singurul criteriu sigur al adevărului. Orice cugetare evidentă e adevărată. Dar când o cugetare este evidentă? Când nu putem concepe negativală ei sau, cum se exprimă Descartes: „Tot ceea ce concepem foarte clar și distinct este evident”, deci adevărat.

Dar însuși Descartes recunoaște că e o oarecare greutate în a deosebi ceea ce concepem clar și distinct, deci ceea ce e evident. Așa încât, dacă ar fi să urmărim calea indicată de acest filosof, ar trebui să fim mereu în căutarea unui criteriu al evidenței, care de fapt e tot un criteriu al certitudinii.

Din această dificultate a rațiunii de a formula cu precizie și siguranță un criteriu temeinic al certitudinii, valabil pentru toate timpurile și în toate împrejurările, a rezultat atitudinea sceptică a spiritului omenesc, în domeniul căutării adevărului.

Atât scepticismul antic cât și cel modern tăgăduiesc minții putința de a formula un criteriu al adevărului. Cei vechi, sofistii, s-au limitat mai mult la obiecțiuni aduse căutării unui criteriu în domeniul moral. După ei, nu există putința de a deosebi binele de rău în chip absolut. „Omul e măsura tuturor lucrurilor”, ziceau ei. Judecata fiecărui om însă, variind după timp, loc și împrejurări, măsura cu care el apreciază binele sau răul, e o măsură cu totul personală, deci departe de a deveni criteriu universal.

Acest mod de a privi lucrurile, însușit de gândirea filosofică modernă, a dus la formularea scepticismului filosofic, care tăgăduiește putința aflării unui criteriu nu numai în domeniul moralei, ci și al științei. În sprijinul scepticismului științific a venit întrucâtva, în timpul din urmă, faimoasa teorie recentă a relativismului, care, imprimând gândirii în genere directive noi, i-a dat perspective nebănuite.

Neputându-se formula un criteriu unic și sigur al certitudinii înseamnă însă că cugetarea științifică se oprește în drum din această cauză? Nimeni n-ar putea face o astfel de constatare. Dimpotrivă, cuceririle în domeniul științei și mai ales realizările ei practice au depășit în zilele noastre cele mai îndrăznețe închipuiri ale predecesorilor. Aceste realizări practice înglobează în ele însele dovada adevărului științific care a dus la înfăptuirea lor.

Dar o teorie pură a cărei formulare n-a dus la realizări practice? Trebuie înlăturată ca lipsită de temeinicie pentru aceasta? Sigur că nu. Ea însă trebuie confruntată cu tot ceea ce știința și gândirea consideră ca adevăruri dobândite până în momentul de față. Dacă din această confruntare nu rezultă un dezacord, ci teoria nouă se armonizează cu premergătoarele ei, îi putem acorda cetățenia științifică.

Dacă însă constatăm dezacordul, atunci rezultă sau respingerea noii teorii, sau prăbușirea întregului eșafodaj științific ca o bază șubredă a unor teorii ce nu s-au putut menține.

Deci o luptă continuă internă pentru încetățenirea noilor adevăruri.

În concluzie: dacă datele simțurilor singure nu pot constitui pentru noi temeieri sigure ale certitudinii în orice domeniu, apoi nici construcțiile pur raționale nu-și pot găsi valabilitatea în acele domenii în care lipsa elementelor senzoriale ne-ar face să substituim realității o sterilă arhitectonică mintală.

La ce s-ar reduce atunci criteriul certitudinii? La controlul datelor pe care ea se întemeiază: în primul loc, reciproc control al elementelor senzoriale, apoi un control pe care rațiunea îl exercită organizând și dând sens acestor date și, în sfârșit, o confruntare neîncetată a concluziilor raționale prezente cu cele din trecut, ale noastre cu ale altora, ale generațiilor noi cu ale celor premergătoare.

SPIRITUL LOGIC ȘI DEVIATIUNILE LUI ÎN VIAȚĂ

AL. VALERIU

Subiectul ce-mi propun a trata e un corolar firesc al „Considerațiilor cu privire la procesul gândirii” a căror expunere am avut prilejul s-o fac nu demult, tot în această revistă¹.

Dacă e adevărat că principiul evitării contradicției e o normă sigură și neclintită a gândirii omenești, nu e mai puțin adevărat totuși că mintea noastră nu respinge în mod categoric și fără șovăire contradicția decât atunci când ea apare în chip pregnant și izbitor. Fără niciun efort intelectual și fără șovăire, în asemenea cazuri, spiritul nostru refuză a admite, în același timp, două teze potrivnice, ca: viață–moarte, prezență–absență, divizibil–indivizibil, deoarece absurditatea concilierii lor reiese imediat și evident.

În atari împrejurări, funcțiunea logică a spiritului omenesc se îndeplinește în chip aproape automat, cu o necesitate și o stringență care niciodată nu dau greș.

Când însă datele asupra cărora mintea noastră urmează să-și exercite funcțiunea ne apar învăluite, neconturate, mascate, așa încât raporturile dintre ele nu pot fi sesizate cu precizie și claritate, rațiunea ușor poate fi prinsă în mreje, gata să abată spiritul logic de la funcțiunea lui firească, făcându-l să devieze.

Așadar, imprecizia și lipsa de claritate a materialului de gândire, pe de o parte, și, pe de altă parte, mrejele ce se întretes, învăluie și pun stăpânire pe rațiunea noastră sunt două puternice motive de abatere a spiritului logic de la îndeplinirea funcțiunii lui normale, răpindu-i libertatea de discernământ, de pătrundere clară a lucrurilor și de stabilire de raporturi exacte.

Mai ales acestea din urmă: mrejele lăuntrice, cari își au izvorul în însăși alcătuirea ființei noastre psiho-fizice, ispitesc mai des spiritul, îl fac să șovăie, îi zguduie temeiurile pur raționale și îl adoarme încetul cu încetul, sfârșind prin a-l aservi cu totul.

Dintre ele, cele mai frecvente și mai puțin contestate sunt mrejele afective. Când o pasiune nepotolită ne mistuie, ea nu se mulțumește a ne mâna orbește către acțiuni ce ar părea nesocotite, ci – luând în stăpânire tiranică și necruțătoare însăși putința de chibzuite și hotărâre a rațiunii – se slujește de aceasta ca de o sclavă docilă, gata a accepta fapta prezentă, găsindu-i explicări justificatoare și a motiva, anticipat, pe cea viitoare.

Așa, când în sufletul zbuciumat al lui Othello, de pildă, patima chinuitoare a geloziei înveninează dragostea lui pasionată pentru Desdemona, toată atitudinea

¹ „Revista Generală a Învățământului” No. 1, Ianuarie 1931.

acesteia nu mai poate fi judecată obiectiv și calm, totul i se pare bănuitor și apăsător, lucruri mărunte iau înțelesuri și proporții nebănuite, în toate, mintea-i turburată găsește elemente cari pregătesc și îndreptătesc gravul deznodământ, îndreptări afective, desigur, nu raționale. Acestea pot fi încadrate perfect în cunoscutul dicton: „Le cœur a ses raisons, que la raison ne connait pas”.

Urmărind desfășurarea dramei în diferitele ei momente, putem surprinde însăși etapele în cari spiritul logic, prins în mreje, cedează pas cu pas autonomia și libertatea gândirii în fața patimii oarbe, căreia nu i se opune; dimpotrivă: îi făurește el singur armele intelectuale cari s-o justifice, s-o întărească.

Ajungem astfel la acea categorie de raționamente al căror fundament îl constituie nu judecata rece, obiectivă, nepărtinitoare, ci o judecată cu caracter subiectiv în care, predominând elementul personal, cugetarea capătă un colorit afectiv.

Literatura tuturor vremurilor și a tuturor neamurilor își alege cu predilecție eroi al căror tragism stă în această luptă permanentă între glasul rațiunii și imperativul pasiunii. Ecoul acestui glas răsună puternic la începutul conflictului, dar cu cât drama se apropie de momentul culminant, cu atât el se aude tot mai în surdină, până se stinge cu totul. Sfârșitul dramei, dacă nu e întotdeauna – ca în tragediile antice – sfârșitul vieții, e, în tot cazul, îngenuncherea rațiunii și triumful definitiv al forței oarbe a pasiunii.

Și nu întotdeauna numai eterna dragoste pasională poate întuneca dreapta judecată. Legătura ancestrală a omului cu glia duce nu numai la înfrățirea lui cu pământul, ci și la o sete atavică de stăpânire a moșiei, care, contrazisă, poate da loc la conflicte tragice, la înăbușirea bunului simț și la cele mai absurde elucubrații mintale. O ilustrație a acestui caz o găsim în mintea chinuită a lui Ion, eroul cunoscutului roman al lui Liviu Rebreanu.

**

Atât de departe poate merge exclusivismul dominant al elementului afectiv încât nu se mărginește numai la deviațiuni de raporturi, ci întunecă până și funcțiunile primare ale spiritului, răpindu-le putința unei interpretări corecte a datelor elementare de cunoaștere.

Această slăbiciune a minții omenești a fost minunat prinsă și reliefată de spiritul ager și clarvăzător al lui Molière, în cunoscuta tiradă din „Mizantropul”.

Pentru cel orbit de dragoste:

Palidă, fără de vlagă, e o iasomie-n floare!

Cea spăimântător de neagră e o brună-ncântătoare.

Sprintenă și mlădioasă e oricând femeia slabă,

Iar ținuta maiestooasă pentru grasă e-o podoabă.

Cea respingătoare pururi prin făptura-i ne-ngrijită,

O sălbatecă minune cu tot dreptu-i socotită.

Cea înaltă peste fire ca o zână-i din povești,

Iar pitica – miniatură a minunilor cerești.

Îngâmfata este demnă de-a reginelor cunună.

Cea șireată e deșteaptă, iar cea proastă este bună.
 Cea flecară te dispune printr-o vervă pururi vie,
 Iar cea mută dă dovadă de-o discretă modestie.

Iată o sumă de defecte care – privite prin prisma dragostei – devin neașteptate însușiri.

**

În aceeași ordine de idei poate fi considerat și antagonismul dintre misticism și rațiune. E și firească această incompatibilitate. Elanul mistic e atât de acaparant și de intolerant încât nu poate îngădui nicio rezonanță sufletească rațională care să nu-i fie subordonată. Numai astfel capătă sens și justificare „Credo quia absurdum”, formula dogmatică a misticismului religios medieval.

În această tărie lăuntrică a misticei creștine își găsesc explicația sublimul sacrificiu de sine al martirilor, minunata transformare a unor exemplare omenești ca Chilon Chilonides, cunoscutul personaj din „Quo Vadis” care, după ce a abuzat cu perversitate de iscusința și mlădierea minții, nefiind lipsit de succese și foloase de pe urma acestor daruri spirituale, pătruns deodată de harul divin, renunță în acea clipă de trăire mistică la întreaga arhitectonică măiestrită și îndelung meșteșugită a cugetului rafinat, ce-i apare acum deșartă și fără sens.

Tot misticei religioase se datorește acea grozavă și neînduplecată energie a inquizitorilor, cari, dorind fericirea omenirii, găseau motivare ideologică și îndreptățire etică cumplitelor cazne născocite de ei „ad majorem gloriam Dei”; după cum același transport mistic se datorește avântul nestăpănit al cruciaților, al căror discernământ rațional și putere de anticipare mintală a probabilităților de reușită erau întunecate de forța vie a credinței.

Tot aici se încadrează orice fel de mistică. Căci ceea ce dă însuflețire, avânt, eroism și putere de jertfă maselor nu sunt ideologiile raționale, convingerile deliberate, ci acele contagiuni psihice de natură mistică ce cuprind pe nesimțite, transformă și înalță sufletele.

**

Alte energii psihice în fața cărora glasul rațiunii amuțește uneori sunt cele ce zac nebănuite și înăbușite în adâncurile subconștiente ale ființei noastre sufletești.

Cu cât tirania rațiunii e mai opresivă față de ele, cu atât primejdia izbucnirii lor violente e mai actuală.

Phaedra, cuprinsă de o pasiune puternică, dar neîngăduită pentru fiul ei vitreg, se supune la început înfrângerii rațiunii și, luptând cu sine însăși, reprimă în subconștient pornirea-i pătimașă.

Cu cât însă presiunea voinței raționale e mai puternică, cu atât tensiunea internă se accentuează.

În cele din urmă, ea nu-și mai poate înăbuși pasiunea vinovată ce-i clocotește în adâncuri. La primul prilej, zăgăzul e rupt. Porunca rațiunii nu mai are ascultare, vâlvătaia internă izbucnește violent și se dezlănțuie năprasnic.

**

Alături de puterea latentă a forțelor subconștiente, rațiunea noastră mai are de luptat și cu elemente ancestrale, pe care ereditatea le sădește puternic în organizația psiho-fizică a omului.

Uneori, aceste forțe, puternic accentuate, zămislesc exemplare patologice, care interesează psihiatria ca și literatura.

Așa: personajul vrednic de compătimire din „Strigoii” lui Ibsen, tipul de perversitate sadică al lui Jacques Lantier din „Bestia umană” a lui Zola, nenorocitul erou din „Ciuleandra” lui Rebreanu sau fratele „Marelui Duhovnic” al lui Victor Eftimiu.

Pentru aceștia, rațiunea este ca și inexistentă: lumina ei nu-i poate călăuzi și îndruma. Viața lor se desfășoară în cadrele tragice prescrise de o funestă ereditate, care îi duce la fatalul sfârșit: moarte, crimă, nebunie.

Cum vedem, destule mreji pentru biata rațiune, podoaba și fala speței umane.

Și n-am terminat cu ele.

**

Până aci, am văzut rațiunea în postură de luptă eroică cu elemente psihice protivnice. Ea se găsește însă, și nu rareori, în ipostaza de a lupta cu sine însăși, adică cu acele elemente ale căror arme dușmănoase sunt făurite în propriul ei arsenal.

Ce loc important ocupă în viață superstițiile o știe doar fiecare din noi, din repetată experiență. Și nu numai – cum ne place să afirmăm zilnic – la pătura ignorantă a societății. Cine din lumea cultă se simte bine să ocupe al 13-lea loc la masă? Cine nu ciocănește în lemn cu prilejul constatării unei stări bune pe care se teme să n-o „deoache”? Și biata zi de marți cu ce a păcătuit față de surorile ei din săptămână? Nu mai vorbim de „mascotele” și „ghinioanele” jucătorilor de cărți.

Iată atâtea născociri ale minții fără niciun temei logic pe care le constatăm și la cei mai raționali oameni. Le acceptă fără discuție unii; le ironizează, și totuși nu îndrăznesc a le înfrunța, alții; le conservă cu o duioșie aproape paternă cei mai mulți.

Alături de aceste inofensive slăbiciuni ale rațiunii putem pune ideile preconcepute, prejudecățile. Acestea însă nu mai au caracterul pueril și nevinovat al celor dintâi.

Indivizi ca și popoare, în vremuri apropiate, ca și în cele mai depărtate epoci, s-au izbit de aceste bariere cari au stânjenit desfășurarea liberă a rațiunii. Din aceste ciocniri nu totdeauna rațiunea a ieșit învingătoare. Iar înfrângerea ei n-a însemnat numai o stagnare în mersul ascendent al civilizației, ci – de multe ori – un regres, o eclipsă în evoluția culturii. Și – în lupta crâncenă pe care a trebuit s-o dea în decursul timpurilor pentru a înfrânge prejudecăți adânc înrădăcinate, pentru a sfărâma acei „idoli ai minții”, cum îi numește filosoful Bacon – omenirea și-a jertfit în toate vremurile exemplare prețioase și reprezentative, a căror nume vor forma pururi un titlu de glorie al neamului omenesc. Într-o astfel de luptă au căzut jertfă un Socrate, un Giordano Bruno, un Galileo Galilei și atâția alții.

Nu fără dreptate, Descartes reacționează puternic și – restaurând rațiunea în drepturile ei imprescriptibile – pretinde descătușarea acesteia din lanțurile oricărui idei preconcepute și-i atribuie, cu exclusivitate, puțința aflării adevărului absolut.

Au trecut trei veacuri de atunci; totuși, examenul critic al puterilor rațiunii rămâne încă de actualitate.

Pe latura științifică, ideile preconceptuate au fost de mult spulberate. Ele însă n-au cedat pasul cu aceeași ușurință pe terenul moral social, unde se mențin încă cu îndârjire. Dacă n-ar fi de amintit decât faptul că un popor atât de înaintat în cultură ca cel american – și care, având în vedere trecutul nu prea depărtat al existenței sale ca atare, n-a avut de luptat măcar cu elementul tradițional – a păstrat totuși până mai deunăzi față de populația de rasă neagră acea aversiune și desconsiderare cunoscută, și încă ar fi o pildă suficientă pentru a ilustra puterea prejudecății.

**

Alături și de această categorie de mreje ar mai fi de menționat și acelea pe cari experiența vieții și mai ales profesiunea le imprimă minții, dându-i o factură specifică. Mă gândesc la așa numita „deformație profesională”.

Iată de pildă avocatul, care, spre deosebire de ceilalți gânditori, nu caută concluzia firească a premiselor ce i se prezintă la un moment dat, ci, propunându-și una, depune maximum de efort pentru ca să găsească premisele cele mai potrivite care să-i justifice concluzia anticipată.

Iată și un procedeu din domeniul luptelor politice. Tabere adverse își scuză o procedare criticabilă găsindu-și dezvinovățirea în fapte similare pe care le reproșează adversarilor lor, ca și cum cazul de precedentă al unui abuz ar conține în sine justificarea celui ce a urmat. Lipsa de logică în asemenea cazuri este evidentă.

În fine, o ultimă mențiune: graiul, acest minunat instrument de înțelegere și de progres, care a fost dat omului pentru a-și exprima gândul, iar după o ironică remarcă cunoscută, pentru a și-l masca, a ajuns cu adevărat la unii oameni nu numai la mascarea unui gând existent realmente în conștiință, ci la deformarea gândirii, la falsificarea ei.

În locul unei cugetări reale, un potop de fraze, o avalanșă de cuvinte, a căror coerență și înlănțuire logică în zadar ne trudim s-o descoperim. Acestea fac pe unii oameni să dea pas vorbeii înaintea gândului și uneori chiar să i-o substituie.

Eroii lui Caragiale, din nefericire, trăiesc încă nu numai în literatură. Un Cațavencu reappare când și când la vreo întrunire de suburbie, iar un Farfuridi – fără a fi anacronic – s-ar putea întâmpla să ceară și astăzi: „Să se revizuiască Constituția, dar să nu se schimbe nimic”.